

Кх.ч

ЖКНІЇВ

ISSN 0208-0710

8. 1989

hrushevsky.nbuu.gov.ua

ЩОМІСЯЧНИЙ
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ
ТА КИЇВСЬКОЇ
ПИСЬМЕННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Видається з 1983 року

Головний редактор
П. М. ПЕРЕВІЙНИС

Редакційна колегія:
О. О. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ
(відповідальний секретар),
М. С. ВІНГРАНОВСЬКИЙ,
Є. П. ГУЦАЛО,
В. Г. ДРОЗД,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ,
П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
Ю. М. КИЛИМНИК,
Л. Ю. КОПАНЬ
(заступник
головного редактора),
Д. О. МІЩЕНКО,
Ю. М. МУШКЕТИК,
П. І. ОСАДЧУК,
Д. В. ПАВЛИЧКО,
Ю. О. СЕРДЮК,
О. О. СИЗОНЕНКО,
Ю. М. ЩЕРБАК

Редакція:
П. П. Засенко,
А. С. Камінчук,
В. Г. Решетилов,
М. Б. Славинський,
В. Ф. Баранов,
Л. І. Брюховецька,
Г. Г. Кияшко,
О. М. Костюк,
Н. І. Поклад

Художній редактор
В. П. Васильев
Технічний редактор
С. Н. Старощук
Коректори
Н. О. Кончаківська,
Л. Г. Філіпченко

КИЇВ
Видавництво
«РАДЯНСЬКИЙ
ПИСЬМЕННИК»

З М І С Т

ПОЕЗІЯ

- 3 Герасим'юк Василь. КОСМАЦЬКИЙ УЗІР
26 Вінграновський Микола. З ОБІЙНЯТИХ ТОБОЮ ДНІВ

ПРОЗА

- 11 М'ястківський Андрій. ОДЕСА-МАМА. Повість
32 Биков Василь. ОБЛАВА. Повість
З літературної спадщини
102 Шевченко Федір. ШЛЯХ, ЩО ЗАВІВ НА МАНІВЦІ
103 Грушевський Михайло. СПОМИНИ. Частина II

ПУБЛІЦИСТИКА

- 73 Полович Мирослав. БІЙМОСЯ ПРОВІНЦІАЛІЗМУ!
77 Волкогонов Дмитро. ТРИУМФ І ТРАГЕДІЯ. Політичний
портрет Й. В. Сталіна
155 «К и в» 1990

КРИТИКА

- 95 Ломазова Кіра. НЕ ВІДІЙДЕ В ЗАБУТТЯ
98 Грабович Джордж. АВТОВІОГРАФІЯ — ОМАНА ЧИ
СПОВІДЬ?

МИСТЕЦТВО

- У майстерні художника
158 Брюховецька Лариса. КЕРАМІЧНА СКУЛЬПТУРА ОЛЬ-
ГИ БЕЗПАЛКІВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Федір ШЕВЧЕНКО,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АН УРСР

ШЛЯХ, ЩО ЗАВІВ НА МАНІВЦІ

Вартість «Споминів» акад. М. Грушевського, найвизначнішого історика України,— поза сумнівом. Зберігся рукопис по суті випадково, досі про цей твір видатного вченого в літературі не було жодної згадки, тож можна тільки вітати ініціативу редакції журналу «Київ», який дав першу частину цього коштовного людського документу до рук читача.

Зараз чимало редакцій вгаються до передруків уже опублікованого. Коли ж твір друкується вперше, з рукопису, як-от у даному разі,— значення такої публікації, як то кажуть, на порядок вище.

Особливо коштовна та частина рукопису, де розповідається про період Центральної ради. По-перше, М. Грушевський, її голова, був і найбільш поінформований у її справах. По-друге, зараз можна з певністю сказати, що в усій мемуарній літературі про цей історичний епізод ніхто не написав краще й докладніше за М. Грушевського. Прагнучи до об'єктивності, він показав і слабку соціальну базу Центральної ради, й ті особливості її природи, що завели її з часом на політичні манівці.

Повернувшись з Москви до Києва, М. Грушевський повів активну громадсько-політичну діяльність. Він був одним із ініціаторів створення Центральної ради, яку очолив. Центральна рада діяла у відповідному узгодженні з Тимчасовим урядом, який очолював О. Керенський. Після перемоги Великої Жовтневої революції Центральна рада стала на шлях непримиримого противника встановлення Радянської влади на Україні. Про ці спрямування діяльності Центральної ради досить наочно свідчить зміст «Споминів» М. Грушевського.

Це перша публікація цієї частини «Споминів» М. Грушевського. В творі наведено досить широке коло фактів, які свідчать про хід подій на Україні в 1917 році, а також про позиції, що її займали різні діячі та й сам автор «Споминів».

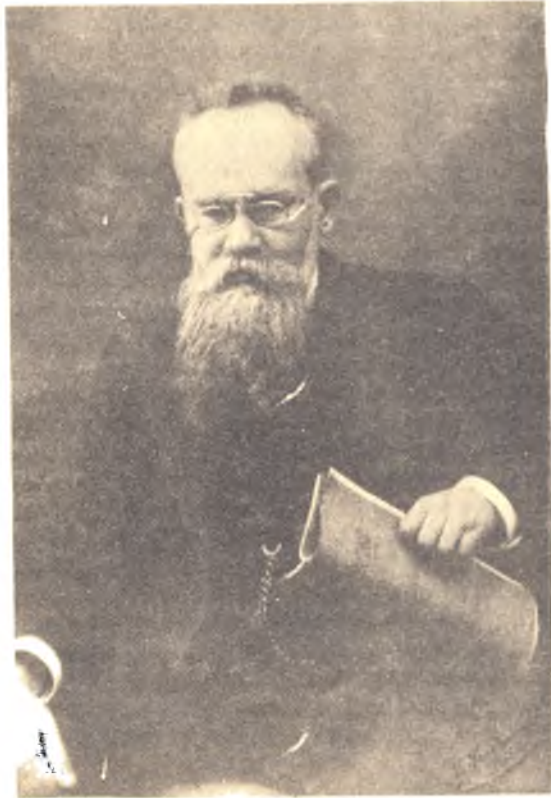
В радянській історіографії приділялася увага подіям, які відбувалися в 1917 році на Україні, зокрема позиції та діяльності Центральної ради. Науково-критичне використання відомостей, почерпнутих з «Споминів», дає можливість для докладнішого викладу подій, а також поглядів та діяльності М. Грушевського. Цим питанням слід приділяти належну увагу, і сприятиме цьому публікація в журналі «Київ» названих «Споминів» М. Грушевського.

●

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ¹

Частина 11

В неділю 10. IX с[тарого] с[тилю] ми нарешті виїхали з Казані, поспішним поїздом через Рязань на Москву. Заздалегідь умовившись з «знайомим» носильщиком, що весь рік мені помагав у Казані (благообразний брюнет «дипломатического» виду) я дістав купе, внісши за се якусь «суму», трохи чи не сто рублів, і ми їхали досить вигідно, — стараючись не виходити з купе, щоб не притягнути чийсь уваги. Тільки «Василий Будкин» нервувався і обходив потихеньку нас усіх, аби переконатись, що, не вважаючи на всю незвичайну обстановку, він застається в поряднім кругу і знайомім. Трохи нас непокоїло, що поїзд, не зважаючи на свою скорість, досить запізнився, отже, Як[ів] Андрон[икович] Шеремецинський², секретар «Укр[аинской] жизни»³, що обіцяв знайти нам кімнату і стрінати нас на двірці, може нас не дочекатись. Але ні. Вискочивши з вагону, побачив я на пероні не тільки його, але цілу громаду земляків — редакцію «Укр[аинской] жизни», себто Ол. Фомича Саліковського⁴ з дружиною, Нін. Ол., Шеремецинського, Ол. Фроловича Хруцького, Бориса Станкевича, ще одну молоду студентку, що принесла нам цвіти від молодіжі. Дуже

¹Першу частину «Споминів» М. Грушевського було надруковано в №№ 9, 10, 11, 12 за 1988 рік.

се нас утішило і зрадувало після всього попереднього відчуження від переляканих київських земляків і здалось немов якимсь знаком кращих часів, до котрих ми зітхали, чекаючи перевезу з Казані до Москви. До Києва, після всього довершеного начальством розгрому і викликаного ним українського малодуш'я, нас уже й не тягло, і думалось, що в Москві можна буде жити і працювати свобідніше, а при тім підтримувати із Києвом зв'язки через усякі okazji.

Скоренько нас виладували, і змовившись зійтися в найближчій часі в «Укра[инской] жизни», Шеремецинський повіз Мар[ію] Сильв[єстрівну]⁵ і Кулюню⁶ до Лоскутної гостиниці⁷, де зайняв нам номер після телеграми, а я з Теклею⁸ і Васею поїхав на Курський вокзал: виек[с]педіювати їх на Київ. Поїзд виходив тільки опівночі, але він стояв десь на запаснім путі, і я, повечерявши з Теклею, розшукав з носильщиком її місце, на горішнім місці в другім класі і водворив її там з Васею, де вони, майже обоє однаково перестрашені, не виходячи, просиділи дві ночі і два дні до Києва.

Вернувшись до Лоскутної, застав я Мар[ію] Сил[ьвєстрівну] і Кулюню в дуже гарнім і просторім покої, тільки як [на] наші тодішні фінанси досить дорогою — коштував він щось чи не 8 крб. денно. Тож завів я переговори про дешевший покій, куди нас і переселили потім: Марія Сильв[єстрівна] з дороги розхорувалась і не виходила. Я ж телефоном почав зв'язуватися з московськими знайомими, допитуючись, чи не знають де помешкання. Бо Шеремецинський попередив, що хоч єсть на приміті помешкання на Арбаті, знайдене одною курсисткою, але ще не знати, чи його здадуть — бо не хочуть великої сім'ї.

Другого дня пішов я, як звичайно, до канцелярії градоначальства, віддати себе в руки місцевої поліції. Досить довго там мене митарили, бо все не могли знайти настоящего хазяїна для (?) мене. Нарешті вийшла мені резолюція: шукать собі квартири, а знайшовши, написати свою адресу на ім'я сього вершителя моєї судьби (пригадується, що був то наче якийсь Попов, Д[іійний] с[татський] р[адник], що завідував «политическими»), а мене він повідомить, у кого я буду під наглядом і як буду відбувати обов'язкову явку («форм нагляду»).

Вернувшись з сеї довгої і дуже мало приємної процедури, застав я, здається, ту добру душу Ніну Тоцагову, слухачку Комерційного інституту, яка з другою ще студенткою взяла собі за завдання знайти нам помешкання. Вона сказала, що знайшла дві кімнати на Арбаті й силкується намовити хазяйку, в ім'я гуманності, свободи і всього іншого прийняти таких мучеників за свободу, як ми, але ще не переконала. Здається, другого дня мали ми там «себя показать и людей поглядеть» і їздили туди з Кулюнею. Помешкання нам досить сподобалось, а що його хазяйка Матильда Ісидорівна Дубинська, яка атестувала себе одеською італіянкою (?), все-таки клала натиск на те, що вона не хоче приймати в свої дві кімнати більш як дві душі, то я заявив, що готов відповідно доплатити за третю душу, і так була установлена нова цифра, дуже акуратно вичислена, щось у роді 108 рублів, і після того за день чи за два Ніна Тоцагова принесла нам радісну вість, що пані Дубинська годиться нас прийняти і ми можемо переїздити.

Поки це вияснилось, старались ми знайти щось на власну руку. Мій давній знайомий Дживелегов⁹ дав мені адресу якогось пансіона в Каретнім ряду¹⁰, куди й поїхали з Кулюнею оглядати; але кімнати там можна було взяти тільки з столом, а се коштувало дорого, бо хазяйка запевняла, що вони «едят хорошо», навіть гусей їм з села присилають, і такої хорошої їди наш бюджет не міг видержати. Їздили ми тоді ж з Кулюнею до Олексія Петровича і Юлії Іванівни Новицьких¹¹, приятелів Олександра Сергійовича¹², але у тих нічого по сій часті на приміті не було. Досить се нас приводило в унієнє, тим більше, що дешевий покій, котрий нам дали в Лоскутній, був досить понурим клоповником. Але на четвертий день нашого московського життя Тоцагова принесла нам милостиву резолюцію пані Дубинської, і ми, не тратячи часу, зараз же переїхали туди на Арбат.

Се були дві кімнати приятелів на другім поверсі («3 этаж») наріжною

старосвіцької кам'яниці на розі «Денежного переулка», між двома церквами, що виходили фронтонами на Арбат, одну з великих московських артерій, яка зв'язувала центр і залізничні станції східних і північних залізниць з вокзалом Брянським. Величезний рух панував на ній — трамвайний, кінний і автомобільний, неустанный рух військ, котрих відправляли на фронт, і транспорти ранених і інвалідів, котрих привозили з фронту. Перед нами, жертвами війни, інтернованими, виключеними з суспільного обороту, розгорталася тут ще яскравіше, ніж на симбірській учебній площі, ся руйнна робота воєнного Молоха, яка день за днем точила нашу в'язницю, російську в'язницю народів. Ліфту в домі не було, і стрімкі сходи старого фасону (першої половини ХІХ в., не старше) доволі давались взнаки, як бувало приходилось піднятись і спуститись разів 10 на день, не маючи послуги. З вузенького коридорчика двері вели в просторий кабінет з двома вікнами, з нього двері до другої кімнати, яка не мала окремого виходу до коридора; я мешкав в кабінеті, котрий служив разом нашою їдальнею, Марія Сильв[естрівна] з Кулюнею в другій кімнаті. До кухні ми приступу не мали, але часом нам там робили, що ми просили, — варили кашу абощо. Кухарка приносила рано булку і молоко, на спирт ми варили собі кофе або чай рано і вечір, але з спиртом були все трудності через тодішню пасію тверезості російського уряду: треба було подавати подання до поліції, яка збирала справки, давала білети на покушку, з котрими треба було підстерігати хвилі, коли в монополії появиться спирт, стояти в черзі і т. д. Часом позичали нам спирт знайомі. В уживання входив також сухий спирт, котрого ми не вмiли вживати, але від котрого я потім погорів.

З хазяями відносини були гречні, але далекі. Властива хазяйка, пані Дубинська, служила давніше, як я довідався, по шкільній справі і тепер брала участь в якихось шкільних комітетах, держала лінію ліберальної дами; вона була вдова, бездітна і виховувала як вихованця хлопця, селянського сина, що ходив, здається, до 7-го класу гімназії. З нею мешкала її шкільна товаришка Холмогорова, дочка якогось предводителя дворянства, що сиділа в в'язниці як політична і виховувала племінника, сина сестри, теж гімназиста, здається, 5-го класу. Хлопці були добрі, виховувані в ліберальнім дусі, і, таким чином, політична атмосфера для нас, політичних засланиців, була доволі симпатична, в кожнім разі толерантна. Але в політичні дискусії ми заходили дуже рідко.

Помешкання, таким чином, було доволі можливе — особливо як здоров'я і погода давали змогу ходити на обід і за провіантом. Продовольче питання вже стояло досить гостро, ціни дорожili, продукти гіршали, все більше появлялось різних сурогатів і фальсифікаторів, «пісні дні» і різні обмеження робили: замішання, змушували пильнувати і стерігати моментів, коли можна було щось купити: хліб, булки, м'ясні товари, сахар, кофе і т. д. Все се було предметом доволі безтолкової регламентації і вимагало неустанного пильнування. Тому що прислуги у нас не було, а Марія Сильв[естрівна] і Кулюня майже неустанно, на нещастя, хорували весь час, не тільки не могли робити закупок, але навіть виходити на обід, се все спадало дуже тяжко на мене, єдиного здорового члена сім'ї, вносило замішання в мій робочий день, і кінець кінцем, тому що я все-таки дуже слабо поспівав з тим усім — прикро відбивалось на поживі і комфорті моєї сім'ї, яка годувалась дуже лихо саме тоді; коли недуги вимагали якраз кращої поживи, дієти, спеціальних потрав, котрих не можна було дістати, а до того дорожня, яка починала підійматись, тероризувала нас, при наших невеликих і — що найгірше — дуже непевних доходах, і заставляла зрікатись не раз дуже потрібного.

Одинокий дійсно гарний ресторан в сім районі була «Прага», коло Арбатських воріт. Але обід в нім тоді коштував 4 рублі, що для нас, які так недавно ще обідали менше як за рубля, здавалось лукулівською ціною, не тільки фінансово, але навіть і морально недопустимою. Пробували ми їсти в сусідній вегетаріанській кухні, де рекламувались картопляні біфштекси й морковні ростбіфи. З початком осені ми застали там різної інтелігентської й студентської публіки силу-силенну; але потім вона дуже змаліла, переко-

навшись, очевидно, як і ми, що сими ростбіфами і біфштексами, усмаженими на якихось сумнівних рослинних товщах, організму не здуриш, і нам прийшлося теж облишити сю поступову і економну кухню. Почалось кочування по різних дешевих ресторанах, з дуже сумнівними результатами — і що було найгірше, як я сказав, що звичайно хтось один, або й двоє не могли вийти з дому, і тому треба було щось видумати, принести з ресторану і т. д.

По приїзді хорувала Марія Сильв[єстрівна]. Піднялась вона, — захорувала сильною ангіною Кулюня і пролежала щось днів десять. Після невеликого інтервалу захорувала знову — спочатку горлом, думали, що дифтерія, — виявилось, що скарлатина. Страшенно се нас підрізало, тим більше, що була небезпека, що хазяєва можуть змусити відвезти її до лікарні і опорожнити помешкання. До сього не прийшло, але я опинивсь в положенні прокаженого, — не ходив, де були діти, мусів вести переговори і вияснити ситуацію, перше ніж появитись в яким-небудь новім домі. І страшенно все се розстроювало життя, і без того так тяжке, сіре, безвиглядне, наповнене безсилими зусиллями якомсь пов'язати нитку наукової роботи, культурної й громадської діяльності, так немилосердно перерваної війною.

Мушу сказати, що політична проскрипція поза тим, що виключала для мене можливість яких-небудь прилюдних виступів, якої-небудь педагогічної діяльності, заробітку на державній службі тощо, не зв'язувала мене особливо в отсих своїх планах. Поліційний догляд, такий голосний назверх, був в дійсності зведений до мінімуму. Потім, як я знайшов собі помешкання, я, згідно наказові, подав свою нову адресу до поліції, по сім явивсь до мене до хати якийсь маленький чиновник, щось в роді квартального надзирателя, який поведився скромно, а діставши від мене трьохкарбованцевого папірця в руку — навіть і зовсім гречно. Списавши зо мною рід протокола, він наказав мені поставитись до поліційського бюро, в районі котрого я жив, до чиновника, що завідував «политическими». Звався він, як пам'ятаю добре й нині, Карасьов. Він не томив мене ніякими формальностями, а сказав тільки, що поки я живу на сім помешканні, щотижня певного дня — скільки пригадую собі — в п'ятницю перед полуднем я зголошувався до нього телефоном, на доказ того, що я на місці. Се, розуміється, при можливості затруїти мені існування всякими поліційними й шпійонськими причіпками, було дуже гуманно. Розуміється, се не була приємна процедура прописаного дня і часу зголошуватися до участку і викликати господина Карасьова до телефону; здавалось, що не тільки телефонна панна, а й весь світ доохресний знають, що се зголошується якийсь пан до поліції, з можливо неясних і підозріливих причин — прикре і огидне се було почуття. Ну, але могло бути в сто разів гірше. Я не помічав за собою ніякого нагляду, в домі ніхто, очевидно, не був поліцією поінформований про мою піднадзорність, навіть, я думаю, двірник чи — як він себе величав — управляючий, сей офіціальний агент поліції, не підозрював нічого, і се було великою полекшою, бо була се незвичайно прикра і груба людина. І так я багато мав неприємності, ходячи до телефону до його «контори», себто помешкання; що він би мені виробляв, коли б знав, що [я] «поднадзорный», се прикро навіть подумати. А так я міг собі жити досить спокійно, пильнуючись лише, щоб не «попадать в глаза начальству», як говорив один з моїх приятелів, галицьких засланців, та якнайменше давати приводу про себе говорити.

Після двохлітньої вимушеної перерви в моїй громадській і науково-культурній роботі я готов був кинутись на московські можливості в сій сфері, як голодний циган на паску. Можливості, об'єктивно взявши, були досить скромні й обставлені всякого роду труднощами. Але після віденського ви-

дження, луг'янівської одиночки і казанської глухої провінції московське показувалося не знати яким добром. Можна було докінчити VIII том «Історії України», перерваний війною. Можна було збирати архівальний матеріал для другої половини XVII в. Можна було взяти собі якусь тему з пізнішого часу. Архівальний матеріал був дуже різномірний. Бібліотеки, правда, не багаті польськими і західноєвропейськими виданнями, — але все ж таки. Для XIX в. можна було теж не одно зробити. Для журнальної роботи — простір. Українська громада численна й багата різномірними силами. Видавничі можливості величезні. Для українських видань, правда, ґрунт мало підготовлений. Ну, але аби був.

Ще з Симбірська зв'язався з редакцією «Украинской жизни», якій раптом судилося тоді стати єдиним українським органом. Перед тим мої відносини до цього журналу були вповні коректні, але далекі, тепер приходилось користуватись ним, як єдиною трибуною. Фактичним редактором його був Симон Вас[ильович] Петлюра, але його якраз мобілізували, він пішов в санітарну службу на західній фронт. За нього несла секретарські обов'язки його дружина, — потім з новим 1916 р. редактором вибрано Ол. Ф. Саліковського, секретарем редакції став Шеремецинський, чоловік добрячий, проворний, учинний, тільки дуже зайнятий редакційною роботою, міліоном різних поручень, котрі приймав від усіх і кожного, — і своїми власними відносинами до військової служби. Чоловік обтяжений сім'єю, з мінімальними ресурсами, цілком негодящого здоров'я, він теж стояв [в]весь час під загрозою військової служби. Все від часу до часу його брали на проби, — а туберкули якраз у нього поховалися десь, очевидно, з страху перед мобілізацією. Сі два чоловіки — Саліковський і Шеремецинський, не тільки як громадські фігури, але як і порядні, добрі люде, органічно не здатні на зраду, підступ і інтригу, прив'язали мене ще тісніше до журналу. По приїзді до Москви я [в]війшов в його гурток як у свою компанію. Близьку участь в нім брав Ол. Флор. Хруцький¹³, Зин. Гр. Моргуліс¹⁴, также гарні люди, тільки теж нейтралізовані своїми військовими обов'язками. Богдан О. Кістяківський¹⁵, що давніше дуже близько стояв до журналу, посварився з Петлюрою і одійшов — на мене потім впало поручення мирити його з журналом. Помер Федір Євгенійович Корш¹⁶, протектор і вдохновитель цього гуртка. Лебединський, один з молодших співробітників, був також у військовій службі, так що майже не приїздив на редакційні збори. Кінець кінцем гурток був самотятий, але з літературного погляду досить слабкий. Саліковський був зайнятий своїми працями для зарібку: він мав постачати увесь біжучий матеріал «Приазовському краєві»¹⁷, в Ростові, котрого був раніше редактором — хронікарський матеріал з столичних газет і все, що міг захопити з якихось джерел як столичний кореспондент. Се забиравало у нього силу часу. Крім того, працював він у «відділі історіографії» всеросійського земського союзу¹⁸, де просиджував полудневі години. Шеремецинський ніс на собі виключно технічну роботу по журналу й різних інших виданнях (він завідував друком писань Винниченка, являючись свого роду його секретарем і т. ін.). Петлюра, [...] ображений, очевидно, вибором Саліковського, відійшов зовсім від редакційної роботи. Визначною силою по літературі був Леонід Іванович Абрамович (псевд[онім] — Бурчак)¹⁹, але він теж небагато міг давати часу, дуже зайнятий своєю судовою службою. Коли рік (здається) перед нацим приїздом переселились до Москви Винниченки, вигнані якоюсь провокацією, дійсною чи фальшивою тривоною з Катеринославщини, за нього вхопилась ся громада як за свій якір спасіння, і він дав кілька сильно написаних статей, які зробили тоді сильне враження²⁰. Але «Укр[аинская] жизнь» як така не вдоволяла його, як не вдоволяла й інших українців поза гуртком її ближших співробітників. Вона була журналом «для наружного употреблення», для російської публіки, в нім було прийнято писати так, як годиться виступати перед чужими, не виносячи внутрішніх справ і не дуже ставлячи справу «у весь зріст» — дарма, що тих російських читачів у неї було дуже мало, читали головню українці, і се не подобалось багатьом (і мені в тім числі), що певні категорії обросійщених українців підтримують сей російсь-

кий журнал для вжитку внутрішнього, як більше їм близький і милий, ніж часописи українські. Коли стало неможливим видавати українські часописи на Україні, явилась гадка спробувати нала[го]дити український журнал в Москві, де сподівались легшої цензури. На Винниченка рахували як на головну літературну місцеву силу. Про ці плани мені писали ще до Казані. Мій приїзд з свого боку підняв почуття і енергію московських українців. Я з усею охотою прилучивсь до сих планів і взагалі заявив з свого боку всяку готовність приложити свої сили до того, щоб змобілізувати місцеві українські сили й зробити їх продуктивнішими. Українців було в Москві багато, між ними чимало визначних літературних і громадських сил. Але бракувало в місцевім життї якихось традицій, якихось точок приложення українських сил, і, видимо, обставини не були сприятливі для їх реалізації.

Прово[д]жаючи Марію Сильв[естрівну] і Кулюню з вокзалу до Лоскутної гостиниці, Шеремединський з хитрою міною заговорив:

— Кланяється вам Іван Петрович, він не міг сам приїхати на двірць з огляду на своє інкогніто.

— Який же се Іван Петрович? — спитали наші, і Шеремединський поясвив, що під сим іменем живе Винниченко з дружиною, котра сильно хорувала попереднього року, але тепер поправилась, і вони дуже зайняті постановкою п'єси «Пригвоженные»²¹, що має сими днями виставлятися на сцені театру Незлобіна²².

З Винниченком в останніх роках мої відносини були не злі — не добрі, як зрештою і перед тим. Знайомість наша почалась перед першою революцією, коли він, утікнувши з війська, жив у Львові. Одного дня він прийшов до мене, щоб порадитись, чи не можна б на документі — метриці чи матурі, вже не пам'ятаю, хімічним способом витравити дійсне ім'я і вписати нове, щоб з тим документом вернутись.

Я відрадив його від сього, вважаючи шкодою псувати документ. Він більше не заходив до мене і під час революції я не здивав його, бо він сидів в київській тюрмі — звідки й передав оповідання «Дим»²³ для першої книжки «ЛНВістника»²⁴, випущеної в Києві. Потім між нами була кореспонденція з приводу його співробітництва в ЛНВ, доволі нерівна: я не завжди міг сповняти ті домагання, які він ставив до ЛНВ, стрічались же ми рідко, але «дружелюбно». Пам'ятаю, як раз він приїхав на нараду у Львові, в бібліотеці Н[ауко-вого] т[овариства] ім. Шевченка, склякану в справі видання нової часописи (проект був у Л. Цегельського²⁵). Бувши в Києві, він якось ночував у нас, властиво у Ю. П. Сірого²⁶, що жив у нас, і читав в тіснім гуртку «Чорну пантеру і білого ведмеда», яка викликала гарячу дискусію, в котрій забирав голос Стешенко²⁷, В. Гр. Кричевський²⁸ й інші. Потім між нами знову вийшла неприємність через ЛНВ — він доволі різко домагавсь підвищення гонорару, потім жадав звороту назад свого листа і т. д., і кореспонденція між нами розірвалась. Аж під час мого заслання він прислав мені свою книжку і поздоровну картку на Великдень, без підпису і адреси, — знаючи, що я пізнаю його письмо. Тому у відповідь на переказаний через Шеремединського привіт я по[д]звонив до нього телефоном і подякував за пам'ять, а він заповів свій приїзд, і, дійсно, слідом після нашого переїзду на Арбат приїхав з своєю дружиною, Розалією Яківною, котру ми бачили перший раз, і запросив нас на прем'єру своєї п'єси, яка йшла в тих днях. На прем'єрі сій була Марія Сильв[естрівна] з Кулюнею в ложі Винниченків (я не був в театрі взагалі всі ці роки), а потім ми з Марією Сильв[естрівною] були у них. Ближча ж знайомість зав'язалась, коли Кулюня захорувала вдруге, і ми, не мігши дочекатись лікаря, земляка Шмигельського²⁹, котрого випадком не було в Москві, в розпучі задзвонили до пані Винниченко, й вона дуже людяно відізвалась на се, приїхала, часто відвідувала під час усієї хвороби Кулюні, і потім до них переїхали на два дні Марія Сильв[естрівна] з Кулюнею, коли у нас робили дезинфекцію. Розалія Яківна робила на нас дуже добре враження своєю лікарською діловитістю і серйозним відношенням до українства, в котре дійсно старалась ввійти вповні. Я ж до Винниченка, як і раніше, ставився

з усякою виrozumілістю, стараючися ні в чім не дражнити його амбіції і доволі грубуватої натури, полишаючи за ним першу роль в розпочатім ним ділі — тим літературнім журналі і полишаючи собі вільну руку лише там, де його не було.

З проєктованим журналом вийшла саме тоді зачіпка, тому що не було кого подати на одвічального редактора: більша половина була мобілізована, інші боялись, що се стягне на них мобілізацію. З молодіжі ніхто не годивсь — се дало привід Винниченку різко виступити проти такого благоразумія молодіжі в «Укр[аїнської] жизни», на що молодіж висловила йому своє невдоволення — пам'ятаю, устами Мик[оли] Шрага³⁰, котрий тоді приїхав з Чернігова до Москви. Нарешті Саліковський знайшов редактора: згоду дала його помічниця в «відділі історіографії» Лариса Григ. Сологуб, укинчена філологічка, і справа мала рушитись.

За кілька днів після нашого обміну візитами відбулась у Винниченків організаційна нарада сього журналу, в котрім я взяв участь та виступив в ролі досвідченого дорадника. Журнал рішено було видавати як тижневик — випускаючи подвійні номери, а в живішим часі — щотижня, в кварталовім, двошпонтвовім форматі; до збраного вже фонду, здається, щось коло 1500 крб. поставлено пошукати ще жертводавців, подати в газетах відомості про плани видання, вибрано ім'я — «Промінь»³¹ і поручено Шеремецьському все підготувати, щоб пустити в рух машину, як тільки прийде дозвіл. Здається, на сю процедуру треба було двох тижнів, коли адміністрація не забороняла, то се означало дозвіл. Мабуть, десь в середині октябрю сей термін кінчився, і можна було приступити до видавання, завчасу все справді було приготовано: літературний матеріал, адреси для експедиції. Але ми не передбачали, що будемо мати таку люту мороку з цензурою, що потім показалаась.

Так почалась моя робота коло сього журналу, яка в мене потім займала весь час мого побуту в Москві. Редактором ми вважали Винниченка, підписувала його Л. Сологуб, «хорошенький редактор», як рекомендував її Саліковський; з титулу своєї відповідальності вона заявляла претензії бути чимсь більшим, ніж простим іменем на обгортці, але Винниченко доволі неприязно поставивсь до сих претензій, і Сологуб лишилась номінальною фігурою. Але тому, що Винниченко зіставався нелегальним (хоч і показавсь на сцені як автор один раз на виставі своєї п'єси), він не вів ніяких зносин в справі журналу, редакційні засідання не збирались звичайно у нього, а в редакції «Укр[аїнської] жизни», на Новинськім бульварі, де мешкав Шеремецьський з сім'єю, і була гарна редакційна кімната — тільки скажено далеко, на краю Москви. До Арбата, де, крім мене, мешкав Хруцький і Моргуліс, все-таки найближче. Але Хр[уцький] і М[оргуліс] не брали особливо близької участі в організації «Променя» почасти тому, що були дуже зайняті, почасти, здається, і Вин[ниченко] не п[і]д[о]хожував, щоб гурток «Укр[аїнської] жизни» покривався з гуртком «Променя», де він мав ближчих собі людей, с-д., як Абрамович і Сикора, що вважавсь секретарем редакції, але властиво номінальним. Тому, що я був «піднадзорним», а Винниченко «нелегальним», ми майже не бували один у одного, а переговорювались телефоном. На біду, у мене не було телефона в помешканці, а приходилось говорити з «двірницької» чи, як її називав двірник, «домової контори», де сидів сей двірник, прегрубий хуліган, так що говорити приходилось, не називаючи імен і речей. Тим не менше, власне, сею дорогою, телефонним порозумінням мене з Виннич[енком] велась організація журналу від засідання до засідання, що бували звичайно в суботу, після того як журнал проходив цензурні митарства. «Матеріальну» комунікацію підтримував між нами так званий «Василь», гімназист, що евакуювався з каменецької гімназії до Москви. Прийнято його на сю посаду з якихось гуманістичних міркувань, і не знаю, наскільки та посада була добра для нього, але що він надав[ав]ся для сеї роботи дуже мало, се було певно. «Комунікація» була дуже повільна; правда, що й мешкали ми чортзна на яких дистанціях.

Та головна заноза була в цензурі. Ми все-таки перецінили московські дандси. Окрім звичайної цензури, «Промінь» мав цензуруватись іще воєнною

цензурою, і за недостатчею там людини, яка б уміла по-українськи, приділено його якомусь мобілізованому зросійщеному полячку, який цензурував польське і тепер став показувати свої подвійні гримаси як поляк і як «русский» нашим українським писанням. Ставивсь рішучо неприхильно, затримував, посилаючись на брак часу, вичеркував статті без усякої причини, грубіянив у відповідь на спроби виголкувати йому щось. Даремно «хорошенький редактор» сам особисто їздив до нього, покладаючись на своє жіноче становище і навіть пробував пококетувати. Одного разу сей добродій відповів так, що пані Сологуб істерично розплакалась і вже більше до нього не їздила. Правда, що й його се трохи збентежало, і він переказував потім через Шеремицького перепросини. Але журналові від того не було легше, він світив білими плямами, страшенно коштував і спізнявся — бо цензорові треба було посилати все вже вискладане, а він вичеркував без милосердя, треба було давати щось інше натомість і т. д.

Особливо терпіли мої писання; незвичайно жалко було мені різдвяної статті, написаної в привіт і підбадьорення засланим галичанам³⁴, з епіграфом з Шевченка: «Завтра рано заревуть дзвіниці в Україні, завтра рано до церкви молитися підуть люди. Завтра ж рано завие голодний звір в пустині, і повіє ураган холодний»³⁵. Ні стрічки з неї не залишила цензорська рука, хоч і не було там нічого, окрім кількох слів невмирущої надії. Пішло тільки мотто з Шевченка й титул. Думаю, що значення їх було зрозуміле.

Інша стаття моя³⁶, написана з приводу цісарського рескрипту про розширену автономію Галичини і смерті Франца-Йосифа³⁷, що сталася слідом потім, зосталась пам'ятною по тім враженням, які вона викликала в громаді «спочуваючих». Один з «посгупових поляків», Козловський, який підтримував зв'язки з гуртком «Укр[аинской] жизни» і, так би сказати, символізував можливість польсько-українського порозуміння на ґрунті поступовості і радикалізму, заявив своє невдоволення сею статтею, мовляв, занадто «націоналістичною». Се послужило предметом дебат і свого роду — «переоцінки цінностей». Оповідали, що навіть жінка Козловського, українка з роду, тільки зросійщена, стала в оборону своєї статті, взагалі похвалила «Промінь» і почала виявляти інтерес до українства, чим Козловський був невдоволений. Такими дрібненькими поміченнями над враженнями і настроями ми тоді цікавилися за кілька місяців до революції, і якої революції!

Її близькість — се я мушу рішучо сказати в пам'ять тим, які не переживали її перших стадій на місці, навіть тут, в центрі російської опозиції, не відчувалась нітрохи. Надії на те, що російський «старий режим» не виїде ціло з своєї війни, так як більше-менше ціло вискочив з японської, — потрохи наростали, я б сказав — переходили в певність. Але, здається мені, що ніхто не припускав, щоб скрахував він так скоро, раптово і різко, як потім сталося. Здавалось, що се буде довга, зтяжна, уперта боротьба з морально ослабленим, захитаним, але ще сильним противником, для котрої треба збирати сили, мобілізувати всякі можливості, щоб використати слабі сторони його, особливо нам, українцям, так немилосердно погромленим і розбитим, збитим з усіх десятиліттями утворених позицій. Здавалось, що перед нами довга позиційна війна — супроти ренегатства й байдужості свого, против недовір'я і ворожості чужого громадянства, против упадку громадських і соціальних інстинктів в масах, — не тільки що против гніту і насильства уряду. Тим пояснюється, що за неможливістю вести роботу в ширших розмірах, ми з таким завзяттям заходились коло дрібненьких культурних і організаційних справ. Вони представлялись нам цінними опорними пунктами, за котрі, може бути, вдасться потім зацепитись, щоб повести працю серйознішу і ширшу. Такі настрої панували і серед російського громадянства, а українське жило в дуже багатьох спільними настроями і надіями.

Я мав купу видавничих планів, ще з Казані — Симбірська. Було приготовлено кілька частин «Всесвітньої історії»³⁸, — першу друкував мені в Петербурзі Балицький³⁹, але так повільно і нерегулярно, що я знеохотивсь до решти і думав про інші спроби. Я задумував продати російській переклад її

видавництву «Задруга»⁴⁰. З видавництвом бр. Сабашникових⁴¹ — серйозним, ідейним видавництвом, яке видавало кращі всесвітні твори і наукові монографії, я ще з Казані договоривсь про видання перекладу мого «Культурно-національного руху»⁴² і думав завести переговори про велику історію. Я побував у Сабашникова по приїзді, дістав аванс, щось 300 р., і засів за переклад: відразу писав на машині переклад, доволі скоро: щось менше ніж за два тижні книга була готова, але я сидів цілими днями при машині. Для ілюстрацій спровадив Патерик з Києва, з своїх книг. Шеремецинський робив мені протекцію в великій друкарні Рябушинських щодо друку VIII тому 3 часті історії, котрої я переписав на машині спору пайку в Казані. Крім того, на моїх руках була батьківська «Первая книга церк[овно]-слав[янського] язика», наша довголітня кормителька, котрої нове видання я збирався друкувати в Синодальній московській друкарні. Я мав, таким чином, цілу купу друкарняних зносин, — а крім того, займала мене справа заснування українського видавництва.

В Симбірську і Казані я думав про видання класиків всесвітніх в укр[аїнському] перекладу, коштом батькової спадщини (Роздольський⁴³ робив для цього переклади з грецьких авторів — рукопис його «Прометей» потім згорів у мене в Києві). Мріяв про видання різних українських творів старших часів. В Москві я натрапив на людину з аналогічними планами. Се був Ал. Маєвський, з котрим мені довелось потім багато стрічатись. Не пам'ятаю вже добре історії його походження, котре він мені оповідав; дитячі літа він прожив десь на Адрії, вихований по-італійськи, потім хлопцем був привезений батьком до Кременчука, тут учився в реальній школі, підлітком, років 14—16 виїхав до Америки, там натуралізувався, скінчив, по його словах, медицину, але заінтересувався літературою, — між іншим, був знайомий з Джеком Лондоном, котрого потім став видавати по-російськи. Приїхавши до Росії, заснував видавництво «Космос», видавав романи і різні інші речі для широкої публіки (залізничних кіосків тощо), мав якусь неприємну історію з причини реклами «Космоса», взагалі не мав особливої репутації: чоловік рухливий, різносторонній, не чужий культурі, мав в собі багато авантюричного. В часі, коли я його пізнав, переживав родинну історію: розійшовся з жінкою, віддаючи їй і синові-студентові своє видавництво, з другою жінкою задумав щось нове, заінтересувався українством, [у]війшов до «Кобзаря»⁴⁴ — укр[аїнського] клубу, як лікар брав участь в комітеті опіки [українським біженцям, котрих тоді масами вивозили на північ з Холмщини (се він оповідав мені, що яко лікар приймав біженський поїзд і в нім знайшов теплушку, повну дітей, кілька день полишених без догляду: декотрі повмирали, побожеволіли, була се пекельна картина, як він оповідав). Я теж бував на засіданнях цього комітету — він збирався у старого банковця Одарченка⁴⁵ недалеко мене на Арбаті, працювало там кілька моїх знайомих українців, хоч [вони й] не могли багато віддавати часу сій справі. Маєвського теж, як я кажу, інтересуєва, більш організація укр[аїнського] видавництва. Довідавшись про мій приїзд і набравши з чуток великого поняття про мої організаційні здібності, він скоро мене відшукав, познайомився й почав намовляти до організації акційної спілки для укр[аїнських] видань. З виднішими московськими українцями у нього не було зв'язків; Винниченка він не любив як письменника — закидав його творчості деморалізацію, і Вин[ниченко], може, відчуваючи сю антипатію, теж поставився доволі холодно до цього проекту, коли я, не без деяких вагань згодившись взяти ініціативу, скликав нараду для заснування сєї видавничої спілки. Ще більше неприязно поставився Петлюра, який тоді приїхав з фронту, і іронічно підсміювався з Винниченком з наших планів під час засідання. Правдоподібно, йому як визнаному перед тим провідникові московської укр[аїнської] громади було неприємно, що і тут, як в «Укр[аїнської] життя», інші люди беруть ініціативу.

Немадо також часу й енергії віддав я реставрації гуртків ТУП-а⁴⁶. Ще в попередніх роках, перед війною, буваючи в Москві, я підтримував зв'язок між тутешнім гуртком ТУП-а і київським центром і знав усіх його членів. Се

були тоді: Петлюра, Саліковський, Хруцький, Моргулів, Лебединський, Хвостов, Шеремецинський (здається, всі?). Коли я тепер опинився тут, я заінтересувався, чи і як функціонує московська група. Виявилось, що властиво вона не функціонує, і я вважав своїм обов'язком її оживити, бо ж се була тоді єдина політична організація. Відбувши кілька засідань, де намічено нових членів для прийняття (одною з перших Дмитрієву-Чернишову, вдову полтавського діяча Дмитрієва⁴⁷, що тоді пробувала в Москві). Я запропонував розділитись, для легшого функціонування, на дві групи, бо кандидатів було досить. Між іншим, завів я переговори з Винниченком — настоював на сім, скільки пригадую, Шеремецинський, котрий вишукав ще кількох кандидатів і зводив мене з ними. Винниченко не відповідав ні так, ні ні, відзивався, що мусить порозумітись з товаришами (такою останньою організованою групою, з котрою він почував себе зв'язаним, була, здається, катеринославська). Інші його ближчі приятелі заявляли бажання [в]ійти.

Виникали й інші справи, з котрими звертались до мене особливо люде з молодіжї, невдоволені, мовляли, інертністю і непевністю «старших». Так, напр[иклад], я займався урядженням українського відділу в студентській книгарні, організацією українського наукового товариства, українськими публічними викладами і т. д. Ще більше справ переходило попри мене — різні міжорганізаційні суперечки, жалі, справи студентських гуртків, вся та буденна сіть малих діл, котру нас навчила цінити [...] проклята царська деспотія: ловити кожний прояв громадської самодіяльності, кожну можливість прояву українського життя, бо, мовляв, ніколи не можна вгадати, з чого не вийде, а з чого, може, вийде якраз щось тривке і цінне. А тепер, при занепаді українського центру, при репресіях на Україні, при неясності політичних перспектив здавалось особливо потрібним робити якісь запаси і сховки укр[аїнської] національної енергії про можливу довгу «зиму».

Присутність в Москві великого числа освічених і навіть учених українців піддавала гадку про можливість зав'язання тут наукового товариства чи наукового гуртка українського, який міг би підтримувати в сих людях інтереси до української дисципліни і звертати її увагу на українські теми. Москва дуже багата різними матеріалами до історії України, її культури, мистецтва й письменства, навпаки, Україну в значній мірі очищено з усяких матеріалів, що при кожній нагоді вивозились відси до російських столиць. Отже, не тільки тепер, коли київське наукове товариство майже припинило свою діяльність, а і для всякого часу такий український осередок в Москві був би дуже корисним. Отже, я систематично, скільки позволяв час і скрутні обставини мого життя, обходив московських українців, учених і літераторів, тих, що не зв'язані були ближче ні з «Укр[аїнської] жизнью», ні з ТУП-ом, взагалі стояли подальше від українського осередка, та старавсь їх ближче притягнути до нього і прихилити до свого плану — наукового товариства і видавництва, котре воно мало б повести.

Відвідав я старого Миколу Янчука⁴⁸, заслуженого етнографа і письменника, що завідував етнографічним відділом Публічного (Румянцевського) музею; там я й побував у нього. Чоловік різносторонніх інтересів і відомостей, ще сильний і роботящий, неважаючи на поважний вік, він не виявляв особливих громадських потягів, і не знати, чи й мені вдалося б його притягнути до задуманої праці; принаймні на скликаних нарадах він не заявлявся, обрідуючися недугою. Так само не вдалось мені розмахати й директора університетської бібліотеки Калішевського⁴⁹, голову товариства бібліотекарів, котрого я не раз відвідував і пробував заінтересувати українськими питаннями. Він занадто живився з російською культурою.

Одна з перших візитів була до Степана Онисимовича Сірополка⁵⁰, про котрого я багато чув як [про] визначного знавця шкільної справи і свідомого українця, котрий одначе все якось не дає себе втягнути в українське життя. Люде забували додати, що се близький свояк Петлюри, брат його жінки: коли б я се знав, то, мабуть, не робив би заходів притягнути до ближчої участі в українському життю, — бо міг припускати, що Петлюра, певно, вже зробив

все можливе, щоб притягти його до українських організацій і планів. Але я цього не знав і тому кілька разів відвідував його, бо С. О. показував охоту піти за моїми нарадами і покличами та стати ближче до різних піднесених проєктів і дійсно взяв потім участь в установчих зборах наукового товариства і под[ібному]. Але родина була сильно занедбана з українського погляду, що аж дивно. І він, і його дружина були з Полтавщини — діти, ціла купа хлопців, їздили туди до бабки, здається, чи [не] на Лубенщину. І все-таки дома не тільки української мови, навіть української стихії нітрохи не було чути, і хлопці, навіть старший — був між ними один студент, здається, кілька старших гімназистів, — не мали ніякого інтересу до українського життя.

Таке саме або ще більше гнітюче вражіння зробили на мене відвідини покойного Богдана Кістяківського. Я знав його трохи ще студентом, перед його виїздом до Галичини в 1889[?] р., що привів його і його товаришів до арештування, висилки і довгих років мандрівки по чужих університетах, що відірвали його кінець кінцем від українського громадянства. Коли він оселився в Москві як професор котроїсь з вищих шкіл і доцент університету, його, по традиції його славного імені та й колишніх його власних українських виступів, особливо редакція «Укр[аїнського] життя» заходилась коло нього і його молодшого брата Ігоря⁵², що мав репутацію дуже грошовитого чоловіка, перейнявши до себе адвокатську канцелярію Муромцева⁵³, президента Першої Государственной думи.

З молодіжжю у мене установились тісні і організовані зв'язки. Депутація їх з'явилась у мене скоро по приїзді; один студент, що відвідував нас в Казані, звався Пелашенко; другого не пам'ятаю. Україн[ське] студентство Москви перевело тоді позапартійну організацію, яка обіймала всі вищі школи і виявляла досить рухливості. Їх представники періодично відвідували мене і держали в курсі своїх менших і більших справ. Старші громадяне також мріяли про якусь загальну мобілізацію українських сил Москви — досить численних і морально цінних, але дійсно інертних і неорганізованих, — і рахували в тім на мене. За який місяць або два, хоч піднадзорний і майже невидимий, при тім обтяжений всякими домашніми клопатами і науковою працею, я дійсно став в центрі московського українського життя, і се після років вимушеної бездіяльності, після всіх заходів російської адміністрації і ворогів українства на те, щоб мене «изъять» і знизити морально і матеріально, се давало мені приємне почуття незнищимості й понуджувало відкликатися на всі поклики, які звертались до мене, може, навіть уже з перебільшеною готовністю за[ї]нятися всім і у всім [до]помогти «во время тоже», вибране власк[і] імуцiami на повне «викорінення українства».

Відомості, які приходили з Києва і взагалі з України, дійсно не робили приємного враження. Відчувалось якесь пониження відпорності, активності й організованості. Потенціальна енергія спустилась глибоко на спід. Те, що на горі почасти «приспособлялось» в різних воєнних організаціях — як городський і земський союзи, Червоний Хрест, «Юг России» (опіка над біженцями), виробляли в сій новій сфері не раз такі визначні позиції, які їм не снілись перед війною. Зав'язували цінні зв'язки, включно до різних великих князів і княгинь, які патронували ті різні організації. Мали дуже показні, як на скромні давніші звички, доходи і можливості. Мали владу, впливи, що діяли на них як хміль, оп'яняли їх. Інші, переконавшись в неможливості конструювати щось українське, «озброювались в терпелівість» і закаменювали в нерухомості до кращих часів. Петиції і депутації до Петербурга припинилися з огляду на безуспішність. Проби нала[го]дити укр[аїнський] журнал якимсь обходними способами, як ще в Києві та в Одесі, розбились о цензурні вигадки. Всякий друк устав завдяки відогрітому <...> * цензурою вимаганню, щоб українці вживали <...>, а з тим разом і всяке культурне, інтелектуальне життя. І разом з боєм відчував я, що властиво українське, особливо київське громадянство ніскільки не жалує моєї неприсутності, а може, навпаки —

* Дужками (<...>) позначені неясності в тексті оригіналу.

навіть відчуває певну полегкість, що не стало поперечного чоловіка, що заколочував «згоду в сімействі, мир і тишину». Спочивало Наукове товариство під проводом Науменка⁵⁴ і Василенка⁵⁵. Затих «Літературно-науковий вістник». Замкнулась книгарня.

Тільки в різних добродійних організаціях, що стали під опіку «Юга России», патронованою жінкою [великого] кн[язя] Миколая Миколайовича, йшла тиха, невидимо маленька, але цінна робота коло опіки над вивезеними галичанами, особливо дітьми, організацією бурс і шкільного навчання для них і своїх біженців — зав'язками української школи, так давно і гаряче бажаної громадянством. Київські приюти, котрими займались жінки з видніших українських родин, давали деяку сатисфакцію за всі скорпіони, принесені українству війною.

Скоро по нашій приїзді до Москви відвідав мене Дм. Дорошенко⁵⁶, один з «преуспівших» в городському союзі завдяки московським зв'язкам, котрі я йому колись-то дав. Він відвозив хору жінку на лікування до Петербурга, привіз деякі передані речі з Києва і обіцяв при своїх наїздах до московського центру і далі відвідувати. Він оповів про київське життя, яке робило, власне, оте враження, як я ото написав. З поворотом він знову з'явився — і сим разом стрівся з Люд[милою] Мих[айлівною] Черняхівською-Старицькою⁵⁷, яка вертала з своєї сибірської подорожі. Сі відвідини лишили у нас доволі прикре враження, — власне, якоїсь нещирості в відносинах до нас київського громадянства. Заповідав сі відвідини спочатку Чикаленко⁵⁸ ще літом: він хотів побувати у своїй старшій доньки, що була інтернована в Пермі, разом із своїм чоловіком — німцем, котрий неfortunно приїхав з нею на вакації в 1914 р. і був захоплений війною. Чикаленко писав мені до Казані, питає ближчої адреси і висловляв надію скорого побачення. Але він не поїхав, натомість київський ТУП став думати про висилку когось від себе на ревізію до сибірських засланців і біженців. Намічали Прокоповича⁵⁹, котрий одначе не згодився, потім, здається, Ніковського⁶⁰, нарешті, рішила їхати Черняхівська, що стояла на чолі українських установ «Юга России». Вертаючи з Сибіру вона заїхала до Казані, не підозріваючи, що нас уже там давно нема. Не взяла в Києві адреси ні нашої, ні інших засланців, котрих було повно в Казані. Приїхавши до Казані, десть з великими клопотами допиталась до нашого помешкання — і довідалась, що ми в Москві. Нікого не побачила більше і дуже тим розстроєна і розгнівана (!) з'явилась у нас.

Наша сім'я, стрівши її з великою радістю як стару приятельку — найближчу, можна сказати, що схотіла нас відвідати на чужині, була цілком збентежена лихим гумором пані Черняхівської, котра ні разу не відїзвувалась до нас під час нашого вигнання і тепер, їдучи на схід, не пошукала зв'язку, не взяла якоїсь інформації (у наших київських рідних) і раптом нам же виявила невдоволення з сього приводу. Кілька разів ми бачилися з нею в Москві — після першої візити у нас ми їздили разом з нею до «Укр[аїнської] жизни», де вона давала звіт про свою подорож перед громадого. Потім у нас було зроблене їй побачення з Винниченком — вона інтересувалась його планами історичного роману (Винниченко пропонував мені щось кілька разів писати на спілку, і, мабуть, списувавсь і з нею в сій справі). Дискутувалось над тим, чи краще взяти тему з хмельниччини, як хотів Винниченко, чи з мазепинщини, як радила пані Черняхівська. Але кінець кінцем враження зосталось тяжке. Не було видно ніякої радості, що ось-то ми «воскресаємо», наближаємось до Києва, можемо відновити зв'язки з українським громадянством, стати активними учасниками його роботи. Не впало ніяке запитання, що ми думаємо робити, як задивляємось на ситуацію, як уявляємо собі завдання українського громадянства під сю хвилю — взагалі про що звичайно питають людей давно не виданих, які щось значать в громадському житті. Навпаки, наче було невдоволення, що ми вийшли з категорії «изъятых», котрих пані Черняхівська хотіла відвідати десть на далекім сході, і знову претендуємо на якусь участь в укр[аїнській] житті. З пізнішої перспективи сей дрібний епізод став вщуним пізнішого глибокого розходження мого з українською інтелігенцією

(правою), з котрою я жив разом так довго. Пані Черняхівська була тоді в Києві, можна сказати, центральною репрезентантною фігурою сеї інтелігенції.

Так вона, очевидно, сама дивилась на себе і, очевидно, була досить вдоволена таким станом речей, бо й матеріальне положення її сім'ї покращало — се ясно показував сам зовнішній вигляд пані Черн[яхівської]. Вона, очевидно, також належала до категорії преуспівших під час війни. Організувала українські базари для «Юга Росии», ставила свій вертеп, який заінтересував самого «главноначальствующого» Троцького. Особисто звісна стала великій княгині Милиці⁶¹, що була патронкою «Юга Росии» й посилала довідатись про стан здоров'я її чоловіка, як він захворів тифом і т. д. З українського непризвичаєння до таких речей се все шибало в голову і спричинялось до приємного упоєння.

За панею Черняхівською з тої ж Сибірі поспіла інша гостійка — Женя Саборовська з листом і портретом доволі голосного в тих часах єпископа Никона Безсонова⁶², давнішого кременецького, тоді красноярського єпископа, члена Держ[авної] думи, що став апологетом українства, як толкували, власне через своє романтичне прив'язання до сеї Жені Саборовської, котру він пізнав як ученицю духовної школи в Кременці і з котрою оженився під час революції, зложивши з себе архієпископство. Панна Женя пробула тепер вакації в Красноярску і приїхала до школи: вчилася в московській консерваторії, грала на скрипці. Оповідала в досить неясних виразах про плани «преосвященного», як вона його називала, що вже вніс чи вносив подання про звільнення його з монашого стану (він писав мені про се в привезенім нею листі). Мріяв про те, щоб виїхати з жінкою до Австралії чи інший далекий світ; вагався, видко, бо мав масточок на чорноморським побережжі Кавказу, де міг осістись також. Женя зробила на нас дуже приємне враження, відвідала потім, виїздячи на Різдво. Не думалось, що за рік разом з Безсоновим, я буду проводити її в Києві на кладовище, по сумнім і раптовім епілогу того незвичайного роману.

Приємні гості з Києва загостили до нас пізніше, в першій половині грудня. Се були дві сестри — студентки Суличичі (молодша потім переховувала мене в Києві в своїм помешканні після гетьманського перевороту) і з ними студент, котрого імені я не пам'ятаю. Вони привезли мені адресу від київського українського студентства, написану в дуже теплих виразах. Говорилось там, що молодіж дивиться на мене як на провідника українського визвольного руху, сподівається скоро бачити мене серед себе. Усно оповідало мені про організацію молодіжі, котра входила і в військові фронтіві формації і пускала свої прокламації. Образ був не дуже ясний, серед молодіжкі стрічались, очевидно, течії австрофільські з противними: самостійницькі (...) з федералістичними. Але в кожному разі вони свідчили про потенціальну енергію молодіжкі, котра потім так блискучо оправдала себе в революції, а зараз — як се знову тепер тільки, з історичної перспективи виясняється, було се симптоматично, що саме тоді, як українські верхи, зв'язуючись з верхами російськими, відвертались від мене як від людини скомпрометованої в очах тих високих патронів, — поверталась до мене молодіж, котру також неприємно вражало се приспособлювання українських «статечних» до воєнної ситуації.

Перед Різдвом, потім, як уже поїхали мої до Києва, приїхав Чикаленко і загощував до мене з Винниченком. Він жив [у]весь час на селі, стараючись міняти якнайчастіше місце пробутку в тім переконанні, що се рятує його від арештування. Я подав йому до відома свій план поширення організації ТУП в Москві, з котрим він згодився. Балакали, скільки пам'ятаю, про тестамент В. Ф. Смирєнка⁶³, котрого ми були тестаторами, разом з кількома іншими українцями. Сей масток, що виносив по приблизному підрахунку коло 2 мільйонів рублів, окрім цукроварні, по тодішніх обставинах становив велику грошову силу і дражнив уяву різними організаційними можливостями, а зіставався все тільки в перспективі, бо право доживотного уживання мала вдова, Софія Іванівна, яка живе й досі, дай їй, Боже, многих літ.

Тоді виникли проекти зміни сього тестаменту, в зв'язку з планом місько-

го вільного університету в Києві, котрому взірцем служив вільний університет ім. Шанявського в Москві. Один з моїх московських колег Дм. Мик. Григорович-Барський⁶⁴, гласний думи як можливого кандидата на ректора сього вільного університету з боку думської лівиці висував мене, і в зв'язку з сим стояв проєкт прилучення симиренківського капіталу до сеї фундації, для організації відділу українознавства.

Але головним предметом розмови (виходило — начебто порученим Чикаленкові київськими громадянами для обговорення зі мною) була моя кандидатура при найближчих виборах до Держ[авної] думи. Київ[ські] громадяни висловляли побажання, щоб я доконче кандидував від м. Києва: вони сподівались, що всі ліберальні елементи мене підтримають. Винниченко від себе висловляв переконання, що соціал-демокр[ати] піддержуть мене «як послідовного демократа, котрий, ніколи не прогрішився против демократичних принципів», як він висловлявся. З огляду, що в губернії пройти було легше, все-таки вважалось за добре припасти і ценз по губернії (про що я й висловлював переписку з Марком Фед[оровичем] Грушевським). Обговорювались можливості сполучити наукову роботу з депутатством в думі і под.

На саме Різдво приїхав Михайло Могилянський⁶⁵ з Петербурга: він списувався наперед зі мною, заїхав просто до мене і прожив кілька день. Він служив тоді теж в якійсь інституції воєнного часу — в відділі розподілу металів, стояв далі дуже близько до кадетів оборончеського напрямку, але з політичних справ мало що мені розповів, навпаки, як виявилось, мав намір від мене довідатись про українські плани і укр[аїнську] акцію. Я одначе про се не міг багато йому сказати, бо не знав сам,— тому що властиво таких планів, скільки-небудь конкретних, не було, а оборончеський напрям самого М[огилянського] змушував мене до певної здержливості в викладі моїх власних поглядів. Се привело до доволі неприємної сцени під кінець: Могилянський висловив невдоволення, що, мовляв, умисне їхав з Петербурга і витратився, будучи бідним чоловіком, а от так нічого і не довідався від мене. Було се мало приємно чути: в листах своїх М[огилянський] не вказував такої цілі подорожі, бажав нібито побачитись зі мною, і я послужив йому чим міг — своїм помешканням і гостинністю.

З радикальними російськими кругами я мав нагоду стрічатися на редакційних зборах «Голоса минушого», історичного місячника, видаваного Сергієм П. Мельгуновим⁶⁶. Не пригадаю собі добре, з якого часу я зав'язав з ним зносини, посылаючи рецензії на різні історичні новинки, але, приїхавши до Москви, зголосився до Мельгунова як до знайомого і став заходити на редакційні зібрання, що відбувались щотижня, здається, в середу, а з початком місяця бували там «журфікси», на котрі приходила різна літературна публіка поступових і лівіших напрямків. Був я на таких журфіксі, було багато людей, чимало інтересних, але особливого я нічого там не почув і ніяких цікавих знайомств не зробив: занадто воно було випадково і ярмарково. Що одиноко для всіх інтересне бриніло під сими різними розмовами — се контроверсія пораженства і оборонства. Щирі демократи були пораженці, демократи-імперіалісти і централісти були оборонці, так можна було класифікувати згрубша, і тому ся контроверсія служила добрим пробним каменем. На першій журфіксі⁶⁷ довелось мені слухати і приймати участь в такій дискусії, де головними дискутантами виступили Розенберг⁶⁸, фактичний шеф «Рус[ских] ведомостей» і Катерина Кускова⁶⁹, «Катерина Велика», одна з провідниць меншовизму. Її обстинацько-пораженську аргументацію підтримував і я в розмові.

В редакційнім гуртку відчувалась перевага пораженських, то значить доволі щиро демократичних настроїв. Але засідання бували короткі, всі переважно забігали, спішачи деінде, і тоді розмова оберталась коло редакційних справ, отже, ні з громадського, ні з наукового погляду не давали багато інтересного. Журнал старавсь захопити широку публіку, виїздив на сенсаційних мемуарах, на матеріалі півбелетристичного характеру і боявся дійсної науки як баласту. До українства інтересу не було ніякого, мною интересува-

лись більше як людиною опозиційного напрямку, а не як українцем. Та й всі люди були перетяжені різним зароблюванням, переважно педагогічним, і тільки, уриваючи вільну хвилю, могли віддавати її літературним чи науковим інтересам.

Десь коло 10 падолиста, коли у Кулюні сконстатовано уже скарлатину і ми сиділи в добровільній карантині, з'явивсь у нас Горький, з котрим я перед тим був в кореспонденції, в справі статті до збірника української літератури, що випускало видавництво «Парус» в серії таких збірників інородчеських літератур. Огляд укр[аїнської] історії для сього збірника я послав був Горькому ще з Казані; в листах, котрими ми обмінялися з ним, він дуже симпатично зазначив свою позицію до українства і загальної російської політичної проблеми, отже, я з приємністю чекав заповідженого його приїзду, і стріча наша була дійсно приятельська. Розмову ми вели коло розчинених дверей до другого, шпиталевого покою, щоб Маринця й Кулюня могли її чути, і на прощання він став на порозі, щоб вони могли його бачити і привітати. Він робив дуже приємне враження і своєю монументальною, щиро плебейською, але бездоганно культивованою постаттю, і своїм свобідним, не вишуканим поведженням, і словом людини, багатой змістом, яка багато жила, бачила і думала. Він висловив кілька своїх спостережень над українським народом, винесених з колишнього життя на Полтавщині, де він навіть займався складанням аматорської української трупи. З великим признанням говорив про культуру і гуманну соціальну вдачу українського селянства, його неспішну, але видатну роботащість. Високо ставив українську культурність [...] Дуже інтересувався участю української інтелігенції в об'єднанню опозиційних, демократичних сил, котре його в сій хвилі займало. Він задумував велику щоденну газету в Петербурзі в широких розмірах з власною друкарнею — капітал, скільки я розумів, мав бути заграничного походження, його давали якись петербурзькі банки, що мали служити посередниками. В газеті мав бути український відділ, на його завідателя в Петербурзі намічали Славинського; Саліковського хотіли взяти на «випускаючого редактора» як доброго газетного техника. Інших московських українців Горький хотів притягти як співробітників.

Ми умовились, скільки пригадую собі, ще перед його приїздом листовно, в сій справі зробити сходини у Саліковського, і вони відбулись чи не другого ж дня. Був там Винниченко і Кримський⁷⁰, котрого ніяк не можна було витягнути на засідання «Укр[аїнської] жизни» і «Променя» — навіть до телефону його господиня, мовляли, не хотіла його викликати, але на сі сходини прибув. Було ще кілька співробітників «Променя» — великих зборів Горький не хотів. Він виложив свою платформу: об'єднання дійсно опозиційних, то значить пораженчеських течій, почавши від лівих лібералів і далі до соціалістів, і організація щоденного органу, аналогічного з місячником «Летопись», що став виходити перед тим. Вказував, що, по його відомостях, і серед аристократії, і серед буржуазії, навіть серед генералітету є багато елементів, настроєних дуже ворожо против тодішнього уряду і двору, отже, належало б зібрати і згуртувати всі ці елементи на боротьбу з режимом (пригадую собі одного з перших, кого він називав, — якогось кн. Андронікова). Далі прочитав спис сподіваних співробітників. Спис сей не дуже сподобався. Там було занадто багато людей малонадійних, сірих, поміркованих; не відчувалось елементу бойового. На головного редактора висувано проф. Бернацького⁷¹, фінансиста-банківця; кандидатура на завідателя українського відділу Славинського, який державсь оборончества і в мілюковським збірнику надрукував статтю, де вітав окупацію Галичини, не подобалась — таки зовсім. Вказувало як на більш уже відповідного — Лотоцького⁷², що з Стебницьким⁷³ завідували українським збірником «Паруса» (для котрого Винниченко з жінкою перекладали белетристику). Саліковський був розчарований тим, що йому пропонують таку тяжку і невливову позицію, як випускаючого редактора. Одним словом, весь план, і політичний, і редакційний, був прийнятий без одушевлення.

Я потім зайшов до Горького, до готелю, віддаючи йому візит, але не дуже

розговорився, бо застав якогось стороннього літерата. Над сподівання, стрів його потім на сходинах, скликаних Керенським. Він там познайомив мене з своєю першою жінкою в таких приблизно виразах: «Вот представляю Вам Екатерину Павловну Пешкову, которая приходится мне женой». Вона займалась дитячими приютами для біженців і виселенців і хотіла зв'язатися з українською акцією. З газетною лігою інтересного не вийшло; писав мені в сій справі потім Лотоцький, але справа затяглась, і революція випередела, скільки пам'ятаю, вихід сього горьківського органу.

Від Керенського⁷⁴ я одержав записку, котра викликала мене на побачення. Але що він мешкав у якогось знайомого адвоката, то я просив викликати його на поріг, попереджуючи, що маю вдома хору, отже, коли в домі є діти, краще мені не заходити. Так розмова й скінчилась на порозі. Керенський запросив мене на сходини і дав потрібний для того пропуск. Сходини були скликані теж в приватнім помешканні якогось маляра на Кисловці. Помешкання було маленьке, народу набралось маса. Очевидно, скликано було найрізніші круги — Керенський хотів творити єдиний опозиційний фронт так, як Горький, тільки без ясного пораженьського характеру. В головнім покою засідала Віра Фігнер⁷⁵ як «двяхок» зібрання, я представивсь їй, згадавши, що разом з нею повернув до Росії і разом попав в руки жандармів; але мос ім'я їй, очевидно, нічого не говорило; може бути однак, що вона його не відчула серед галасу. Люди все були незнайомі, і я пройшов собі до дальшої кімнати. Незадовго Керенський відкрив збори, в доволі теплих виразах привітав як заслуженіших представників боротьби з царизмом Фігнер і мене, потім приступив до свого експозе⁷⁶. Виясняв дозрівання конфлікту між самовласним царизмом і думою та суспільною організацією і необхідність об'єднання всіх радикальних опозиційних елементів для неминучої боротьби. Йому відповів від с[оціал]-д[емократів] меншовиків Соколов, вказуючи на неможливість поєднання послідовних соціалістів з імперіалістською опозицією. По ній говорила, скільки пригадую, Фігнер, коротко, з нотками трохи інститутського скептицизму, підтримувала становище Керенського — необхідність об'єднання всіх щирих приятелів визволення. Потім взяв слово я і вказав на неможливість обійти питання про відносини до війни так, як се хотів Керенський. Послідовні прихильники визволення не приємлюють війни, і всякі спроби об'єднати їх в спільній акції з приємлюючими скінчаться розходженням. Поки триває війна, неможлива спільна робота тих, для котрих першим питанням являється ліквідація сеї бойні, з тими, які дивляться на неї як на засіб до досягнення якихось імперіалістичних планів. По сих кількох прохолоджуючих голосах дискусія зав'яла; неможливість об'єднання була відчутна. Мельгунов, що провадив зборами, даремно поспробував якось оживити їх своєю промовою — вона ще більше дала відчутти безвиглядність сеї дискусії. Я не чекав кінця і пішов додому, бо міг бути там потрібний.

Крім того, я був разів зо два у свого старого знайомого історика В. Мик. Сторожева⁷⁷, де мав нагоду стрічатись з представниками московської опозиції. Здається, він таки запрошував їх на мій прихід умисно — чи щоб мені, чи щоб їм дати інтересне побачення, се вже не знаю. Перший раз я застав у нього отсього вищезгаданого Соколова, другим разом проф. Ві[пп]єра, з котрим мені було дуже приємно познайомитись. Сам Сторожев, чоловік незвичайно рухливий і ініціативний замолоду, коли я з ним познайомивсь в архіві юстиції, перейшов, видимо, тяжкі матеріальні й моральні переживання, відійшов від громадських центрів, а тепер ще був заклопотаний долею сина-одиначка, забраного на фронт — кошмаром, що тоді тяжив над стількома людьми і паралізував всяку активність не тільки діла, але й думки.

Але мої видавничі справи давали мені нагоду слідити за настроями й інших кружків. Відвідуючи друкарні, де друкувались мої книги, я мав нагоду вести довгі розмови з управителем друкарні Рябушинських і Синодальної; в інтересах скоршого руху моїх книг я старавсь утримувати приятні відносини з ними і вести розмови на всякі теми — себто, значить, на воєнно-політичні, по-тодішньому.

Управитель Рябушинських, хоч вийшов, очевидно, з робітничих кругів, представляв погляди промислової буржуазії — тих кругів Коновалових, Крестовникових, Терещенків, де, осуджуючи нездатну бюрократію, готовились в недалекій будучності прийняти владу в свої руки. Він нарікав головню на недоречність тодішньої державної регламентації, паралізування свободи економічного життя, мобілізаційні та реквізичійні абсурди і тільки злегка входив в критику воєнної політики. Натомість управитель синодальний з насолодою купався, власне, в оповіданнях про прогріхи двору, вищої бюрократії і генералітету. Се був по складу своїх гадок типовий чорносотенець, монархіст, але, будучи по вдачі своєї людиною злою, лайливою, він не міг стриматись, щоб і перед[і] мною — людиною завідомо іншої партії — не витаскувати деякі частини з тих злобних сплетень, анекдотів і інформацій про скандали двору, уряду і дипломатії, що розпирали його душу. Скільки я міг зрозуміти, він був, мабуть, якимсь невеличким урядником семінарського походження, але завідував домом чи домами якоїсь високопоставленої аристократичної особи, від котрої і його жадібно настожені сплетницькі вуха об[б]живались деякі відгомони того, що робилось і говорилося по тих високих кругах. Так, ще в жовтні він поділивсь зо мною вісткою, що в половині падолиста війна буде закінчена (здається, він назвав мені день 14 падолиста), — він в тім добачав зрадницьку політику німецької двірської половини й її фігуранта прем'єра Штюрмера⁷⁸. Пізніше по скінченню війни я провіряв сю інформацію і переконався, що дійсно в тім часі замирення було приготоване, але не дійшло до кінця; се потвердило для мене, що сей чоловік знав дещо, хоч, може, очевидно, й не дуже ясно. Але головню, як я сказав, його розпирали всякі сплетні. Двір, кабінет міністрів, цивільна і воєнна бюрократія для нього були збором зрадників, добровільних і платних приятелів і агентів Німеччини, губителів Росії. Він з смаком і насолодою пускав се з свого засмальцьованого рота на червонім лиці, повнім нагнаної злістю крові. Особливо історія Распутіна⁷⁹, його впливів, компрометації цариці та її близьких хвилювали його садичну натуру.

— Він в кінематографі недавно: показують портрет государя з Георгіївським хрестом. А з публіки кричать: «Государ з Георгієм, а она с Григорієм»... І так далі в таким дусі.

Але, незважаючи на всі такі балачки, крах не передчувався. Я сказав би, що власне так свобідно і навіть з насолодою обговорювались отсі скандальні теми різними правими язиками через те, що під свідомістю лежало прислів'я: «От слова не станется», через саме говорення ще нічого не буде. Могли собі різні радикально настроєні люди будувати плани на використання поразки Росії для ослаблення царизму, для виривання від нього політичних реформ прикладом Кримської кампанії. Але загал жив глибоким переконанням про непорушність монархічного ладу, династії, панування бюрократії. Те, що він «чесав язика» о височайші особи, Штюрмера, Сухомлинова і под[і]бних, було не більше, як тільки «озорство» з його боку, яке саме собою не віщувало нічого особливого.

Урядові круги були збентежені, стратили свою мідночолу самопевність. Після утрати західної границі румунська катастрофа лягла новим каменем на його сумління. Втягнувши такими зусиллями, підступствами, авансами нейтральну державу, що так гарно покривала полудневий фронт, — і виставили її на такий плачевний погром, а собі придбали трохи не тисячу кілометрів нового фронту з усіма з тим зв'язаними витратами. Дипломатичний успіх, котрим кабінет Штюрмера мав повеличатись, обернувся з блискавичним розгромом Румунії восени 1916 р., в страшенну компрометацію для нього і для всього царизму; се відчувалось зимою того року часто і сильно. Але, мабуть, тільки убивство Распутіна дало відчути, що старий лад хитається.

Доля фатально зв'язала сю дивну авантюричну постать з виродженнями Романовими. Він їх компрометував страшенно, скандально. Пам'ятаю редакційне засідання «Голоса минушого», коли прийшла вість про його кінець. Наш редакційний острослов, Цявловський, взяв слово і сказав більш-менш

таку промову в старім літературнім стилі: «Мир праху твоєму, милий Гриша. Ти так ґрунтовно об[...] наше царство, що вже тепер ніякими милами не обмитись. Се ми завдячуємо тобі». І се було почуття всієї радикальної частини громадянства; сій людині належала ся вдячність від всіх щирих неприяте́лів царського деспотизму. І повний жаль — що от не стало сього нищителя царського авторитету — супроводив його. Але з ним двір, династія тратили і свій фетиш, свій талісман. Се тоді не відчувалося, тепер се видиться ясно, як смерть сього розпутника-гіпокрита морально підтяла і приготувала пізніший — такий наглий і несподіваний крах. І цариця, і цар, і все те оточення, яке дивилось на Гришку Распутіна як на божого чоловіка — свого ангела-хоронителя, — були морально вбиті його убивством. Коли б той чоловік жив, Миколай II не взяв би такої безрадности 3 місяці пізніш і не зрікся б корони так легко, о ні. Великі князі, що підняли руку на брудного царициного фаворита, не підозрівали, що вони в нім убивають підставу самого монархізму. Перед убивством Распутіна царський лад стояв ще так морально сильно, що не можна було й увявити собі його такого скорого і легкого кінця — хоч тепер, ретроспективно, все здається таким гнилим і підмінованим. Так, війна, мобілізація, нечуваний розрух всього життя, переведений напруженням всієї старої бюрократичної машини, розбурих все і підмінував глибоко. Але без сього удару, заданого убивством [Распутіна], хтозна, — може б, все се до певної міри знейтралізувалось і такого повного й рішучого краху не було б. В кождім разі передчутте краху явилось тільки з смертю «Гришки».

10 грудня скінчився наш карантин. Кулюню можна було вивести з покою, дружина моя поїхала з нею до Винниченків, другого дня проведено дезинфекцію в помешканню, ввечері ми зібрались разом у Саліковських. Було невеличке товариство, доволі різнокольорове — молодша донька Ф. Є. Корша з чоловіком, Козловські, театральний критик з «Нового времени» Джонсон (...), Винниченки і ми. Я мало брав участі в дискусії, відпочиваючи душею по пережитих тяжких негодах. З доктором дезинфекційним хвилю перед тим я балакав про московську революцію 1906 р., котру сьому докторові довелось дуже сильно пережити. Ніхто з нас не передчував, що перед нами стоять переживання далеко більшого калібру. Всі ми зацікавлені були головно гадкою, як перепхатись через війну. Саме рознеслась чутка, що мобілізувати будуть навіть 50-літніх, і ми з Саліковським роздумували на тему, яке б таке заняття пошукати мені на всякий випадок, котре б мене забезпечувало від мобілізування і посадження за писаря куди-небудь в полкову писарню... В сій справі ми навіть вибрались вкупі з візитою до мого старого колишнього знайомого, В. В. Карачевського-Вовка, що став тоді «фігурою» в городським союзі, мав в завідуванні різні майстерні, що працювали «на оборону», і в потребі міг би дати мені місце бібліотекаря де-небудь на заводі. Але, Богові дякувати, поголоски не справдились, і бодай ся неприємність тікання від мобілізації мене обминула.

По сім моя дружина і донька стали ладитись до виїзду до Києва. Се було необхідно, щоб по пережитих негодах трохи поправитись і відпочити. Виїзд був нелегкий, поїзди вже ходили дуже неправильно; Брянський двірець — тимчасове помешкання його, уживане через незакінчення нового великого будинку, — був забитий пасажирами, які чекали поїздів чергами при касах і под. Я купив за кілька тижнів наперед білет на городській станції, вистоявши в безконечнім хвості, і в призначений день і час ми виїхали на двірець. Але виявилось, що поїзда нема: він мав прийти з Києва ще в полудень чи перед полуднем, але не прийшов, а доперва по приході буде ладитись до відходу. Приміщення двірця були повні пасажирів, ми примістились на наших пакунках і чекали, як і інші. Між ними побачив я й Ште[й]нгеля⁸⁰ з сином, що, очевидно, вертав з Петербурга до Києва; очевидно, він не хотів зо мною говорити, бо не міг не бачити, тому я й не чіпав його, коли він переходив коло мене. В редакції «Укр[аїнської] жизни» відбувалось того вечора засідання «Променя», я усилено просив визначити його пізніше, на випадок спізнення поїзду, але такого величезного спізнення не чекав. Тому що

поїзду з Києва все ще не було, я лишив М[арію] С[ильвестрівну] і Кулюню на двірці, а сам поїхав на засідання. Відбувши його, десь коло 11 годин прийшов знов на двірць (трамваї вже не ходили), але поїзду ще не було. Аж по півночі він прийшов. Давши відповідну мзду, добився, що нас допустили до нього, коли він був переставлений на запасні шини. Перенесли туди речі, і М. С. з Кулюнею відвезено в окремії переділці. Коли поїзд вийде, було все-таки невідомо; тому я радив лягти спати і, попрощавшись, пішов потихеньку додому, стомлений клопотами і хвилюваннями сього тяжкого дня. Було коло 2-ї години ночі. Як я потім довідався, поїзд відійшов тільки над ранком — М. С. і Кулюня пробули на двірці щось коло 12 годин. Поїзд мав перед собою «лазаретну валку», кажучи пізнішим терміном (до сеї okazji він підходить досить добре) — вона раз у раз спинялась серед дороги, і тоді припинявся і «скорий» поїзд, котрим вони їхали. Але все-таки заїхали без особ[лив]их пригод, і се вже в тих часах ставало особливим щастям.

Зіставшись сам, я ще з більшою енергією віддався науковій та організаційній роботі. Мою історію хмельниччини («Історії України-Русі тому VIII ч. 3») нарешті почали складати, се було дуже приємно по стількох заходах. Се ж пришпорило мою роботу над закінченням сього тому: я вибрав відповідний матеріал в Архіві Іностр[анних] діл і юстиції, особливо з актів Білгородського приказу, з Києва надіслав Ор. Ів. Левицький⁸¹ новий текст Єрлича⁸², видруковуваний під його редакцією, і новий II т. «Сборника археогр[афической] ком[иссии]» з матеріалами Антоновича. Я дописував останню главу, яка малювала ситуацію після нещасливого Зборівського трактату, і передрукував на машинці. В Румянцевській бібліотеці став підбирати матеріали для статті про федеративну теорію Костомарова і викликану нею полеміку. Заразом заходився коло організації публічних лекцій українських видавничого товариства «Промінь». Час проходив доволі скоро і приємно — сі заняття і клопоти були мені милі після довгого посту. Я працював дома зранку, потім коло десяти годин виходив до архівів і бібліотеки, з'їдав десь пізніш немудрий обід і потім працював дома — оскільки не було якогось засідання.

В сім часі приїхав казанський доцент Стратонов, з котрим я познайомився в Казані: людина доволі приємна, вже старша, поміркована в ідеології, але солідна. Він пробивав собі дорогу до Государственного архіву, користаючи з різних казанських зв'язків і протекцій: без того в ті часи до сього архіву не можна було дістати доступу. Сходились ми на обіді, і він оповідав про свої походження — мав листи до товариша міністра закордонних справ, і той йому торував дорогу.

Перед Різдом приїхав Чикаленко, потім Могилянський. Були ми разом, здається, на ялинці у Саліковського, але товариство було мішане і неінтересне. Під Новий рік поставлено було справити стрічу в редакції «Укр[аїнської] жизни», для членів редакції «Променя» і «Укр[аїнської] жизни». Дякий через свої знайомства розстарався вина, інші принесли всяку перекуску. Головний інтерес виявляв Винниченко, і я, не знаючи тоді ще добре його вдачі, не розумів, що я в сім плані зайвий, що я йому заважаю своєю присутністю. Я дочекав півночі, ми випили, але щирого настрою не відчувалось, навпаки — якась напруженість, і я скоро пішов додому. Не знаю, поскільки удалось розійтись без мене — мені не дуже розказували. Були то люди ближчі до Винниченка та ще згаданий Сеμεць, управитель редакції «Променя».

Се, може, перший раз я так неясно, але сильно відчув настороженість, неприязнь чи неохоту сеї людини, з котрою доля мені судила поділяти такі важні моменти. Я стрічався з ним кілька разів уже перед тим, — відколи перший раз прийшов він до мене у Львові, ще як молодий студент (радитись, чи не переробити хімічним способом свого документа на інше ім'я, щоб повернутись на Україну). Пізніше він появився на одній з нарад над невеликим проектом опозиційного часопису. І я пам'ятаю, як потім мене неприємно вразили його рефлексії на тему того, що взагалі у нас нічого нема: «Наукове» товариство — се звучить гордо, але на ділі — се тільки всього який-небудь Володимир Дорошенко...». Ще прикріше вразив мене пізніший інцидент, коли він домагавсь виїмкового гонорару для себе в ЛНВістника і, діставши

відмову (від колегиї, що відала справу гонорарів), написав мені малопристойного листа (котрого звороту потім домагавсь). Припадом дав мені ключ до його психології Олекс. Коваленко⁸³ [потьомкінець], що жив з ним разом і пізнав його дріб'язково-амбітну, хоробливу на сім пункті вдачу, яка навіть в дрібниціях не терпіла, щоб хтось суперечив з ним в його отруєннію... В Москві я сю неприємну і шкідливу рису несвідомо для себе відчув в переговорах про організацію укр[аїнського] видавництва, про котрі згадував,— як то Винниченко поводивсь на однім з них (в ред[акції] «Укр[аїнської] життя»): з насмішечками й іронічними замітками, а більше промовчуючи, а на сепаратне засідання, на конгрес нас запросив Дикий в сій справі до себе,— і прийняв розкішною вечерєю. Вин[ниченко] і зовсім не прийшов, дуже тим, очевидно, вразивши покійника. Коли я тепер споминаю про се, я думаю, що він взагалі не сприяв сьому планові як член видавничого товариства «Дзвін» — не на руку йому було приступати до нової спілки і не дуже хотілось, щоб таке видавництво повстало без нього. В кожнім разі, в моїх тодішніх заходах об'єднати, зорганізувати і підняти укр[аїнську] московську колонію була дуже неприємна така його настороженість і бокування.

Справу видавничої організації грів Маєвський, незвичайно нею захоплений, але по своїй неорієнтованості в українськім житті він, очевидно, не уявляв собі, як сю справу повести. Під його натиском я своєю дорогою натискав на колонію. Уложено і заслухано на кількох засіданнях протягом січня і лютого статут такої акційної спілки, підписано кілька тисяч рублів (Одарченко заявив на тому засіданні, що, маючи необмежене довір'я до моїх організаційних здібностей, він декларує, здається, дві тисячі). Я перевів кореспонденцію з пок[ійним] Чуприн[к]ою, з Олесем, з О. П. Косач-Пчілкою (щодо літературної спадщини Лесі), і дістав від них згоду дати свої твори новій видавничій спілці; Чупринці навіть післано невеликий аванс. З московських [авторів] Кримський обіцяв третю частину свого «Пальмового гілля». Намічалось дещо з старої літератури. Матеріал був, хоча Маєвського він не зовсім, очевидно, задовольняв: він хотів чогось надзвичайного, американського. Але ми вибирали вже папір, шрифти, переговорювалися з друкарнями і т. ін. — тільки революційна хвиля то все спинила.

Я тим часом читав коректи своєї «Хмельниччини» і робив зусилля пустити в друк II т... «Всесвітньої історії». Вів для сього безконечні розмови з управителем, згаданим вище, друкарні Рябушинських, підносив навіть йому фляжку вина з тих, що роздобув доктор Дикий. Для нас, звичайних смертних, вино було тоді величезною рідкістю, але я не взяв в рахунок, що управитель друкарні, в котрій друкували воєнні установи, земського і городського союзу і под., міг брати ванни з вина, не те що його пити. Управитель моїм вином погребував і рішучо відмовивсь друкувати що-небудь, окрім розпочатої вже «Хмельниччини», посилаючись на брак складачів (мобілізованих на війну), і так мої особисті видавничі плани застигли.

Чимало також займала мене в сім місяці,— січні-лютім — справа організації Наукового товариства і наукових відчитів, що властиво ним мали вестись, але починались зараз, не чекаючи його формальної організації. Приміщення дав нам для сього Е. Козинець (тоді ще Козинцев), директор приватної реальної школи на Лубенщині. Там відбули ми зо два організаційні засідання Наук[ового] товариства в доволі біднім складі: не вдавалось витягти ні Янчука, ні Кримського, ні панів з «Голоса минушого». Фігурував кінець кінцем все той же гурток «Україн[ської] життя» з додатком кількох сторонніх — як Щербак з Арх[іву] юстиції. Відчити рішив я почати Новицьким, за недостатчею якогось сильнішого лектора: Янчук обіцяв, але пізніше, за два тижні, а молодіж не чіпалась. Два відчити Новицького дійсно відбулись — саме в переддень революції. Випали вони дуже неважно, і шкода було тої молодой публіки, що зібралася на першій виклад в великому числі — слухачі і слухачки вищих шкіл. Я покладавсь на оповідання самого Новицького про його публічні виклади, російські, які, мовляв він, проходили з повним успіхом, але, мабуть, мав він тоді кращу вимову як молодший і говорив по-російськи свободніше. По-українськи ж говорив слабо, акцентував зовсім лихо, а що взявсь викладати без скрипту [китаїв?], тож і виходило дуже не гладко,

місцями прикро, та й зміст був досить не особливий: в двох випадках він хотів дати загальний погляд на історію укр[аїнського] мистецтва. На другий виклад публіки прийшло значно менше; досить інтерналістична вив'язалась дискусія, в котрій і я забираю слово. Дальше лекції не пішли: налетіли вже революційні події.

З «Променем» також шло неблизкуче. Шкандибала особливо адміністрація. Семець дуже запустив діло, не зложив доброї книги передплатників, ні адрес, приходили безнастанно скарги на лиху експедицію. Робились заходи, щоб се поправити, загальний нагляд над адміністрацією взяв на себе З. Гр. Моргуліс. До редакційних справ Винниченко, видимо, тратив інтерес, не чувось між нами якогось внутрішнього зв'язку. Ну та й се не було важно, бо вже, кажу, надходили революційні події.

Перші чутки про петербурзькі події, дуже неясні і загальні, долетіли до нас на Шевченкові роковини, 26. II. Перед тим сталась маленька тривога з приводу провалу одного українського есека, що, їдучи до Петербурга з Москви, взяв листи до деяких українців, між ними був і мій лист, в справі того задуманого російського часопису. Того есека арештували чи потрусили, і от була, кажу, маленька тривога, чи не витрусили наших листів — хоч важливого в них і не було. Так от, коли ми зібрались в неділю на шевченківську панахиду, заповіджену московською громадою, під церквою говорено, що еседек цей вернувся без особливої біди і оповідав, між іншим, що в Петербурзі неспокійно, поліція нервується, в війську рух — щось так загально. Яскравого ще не було нічого і після попередніх подібних провіщань не зробило особливого враження. Але кілька день пізніше з'явились уже вісті про військові маніфестації в пресі, а Мельгунов, повернувшись з поїздки до Петербурга, оповідав на редакційнім четвергу про стрілянину на улицах. Пішли відомості про формування думського міністерства. В московській думі засів горожанський революційний комітет, відібрано владу від генерал-губернатора і командуючого військом, переобрано від адміністрації поліційні участки, організовано горожанську міліцію, поліцію роззброювано, здебільшого мирно, а часами і з стріляноюю. Я сидів у Румянцевській бібліотеці — писав тоді статтю про федеративну теорію Костомарова і підбирав матеріал про викликану нею дискусію в тодішній пресі, коли бібліотекар поділився зі мною сенсаційною вістю, що саме «беруть Кремль». Звучало, розуміється, гордо, особливо для москвичів, але в дійсності операція була дуже скромна, і поки я зібрався на обід, уже «Кремль було здобуто». На улицах було загалом тихо і спокійно, і обиватель сим найбільше був приємно схвильований, що так «скромно і благородно» місто звільнено від поліції. За пункт честі уважали, що відсутність поліції не давала себе відчувати, і з захопленням оповідалось, як то під час різних процесів і маніфестацій — справлялось тоді якесь свято революції, — маленькі гімназистики замість остогидних держиморд робили порядок, і як все проходило чинно і порядно.

В кілька день по сій ліквідації поліції дістав я повістку з свого участка — прийти по свій документ. Застав старий канцелярійний персонал, включно до свого патрона Карасьова, на старих місцях, — з деякою тільки унілістю зору. Якийсь молодий панок, мабуть, помічник присяжного повіреного (участки були обсажені тоді головню адвокатським персоналом), засідав в відділі, куди мене покликано, і сказав мені, що політичним піднадзорним повертають паспорти, які переховувались в участках, і я маю взяти свій. Навчений гіркими досвідами, рахуючися з можливістю якихось дальших комплікацій, я попросив написати в паспорті, що мені його повернено з участка, і по сій процедурі забрав сей палядій російського громадянина. Се був перший конкретний здобуток революції — я став легальним громадянином.

Молодших українців хвилювала тривога, щоб якось не відстати від подій. Мене покликано на мале зібрання, де я застав обох Винниченків, кількох молодих еседеків і кількох з старших громадян. Ішла мова про те, щоб добути для українців два місця в московським городським комітеті. виявилось, що зараз по його зав'язанню Винниченку написали мандата від «українських робітників м. Москви», і він з ним подався до комітету. Але сей мандат не був правосильним, і Винниченко хотів його легалізувати. Треба було добиватись признання за укр[аїнськими] робітниками місця в тім рев[олюційнім] коміте-

ті, і не знаю вже, кому прийшла ідея старатись ще и другий мандат — від української інтелігенції чи культурних робітників для мене. Винниченки — особливо пані — й інші присутні дуже мене намовляли прийняти сей мандат і доходити собі такого місця в комітеті. Мені сей план не подобався зовсім, але даремно я доводив, що московський комітет прекрасно може без нас обійтись, а знов для нас ніякою трибуною українських домагань — як то мене переконували вони — він бути не може: він має свої ближчі завдання і з досадою буде одмахуватись від українських надокучень і старань стромити українські постулати до програми його роботи, і я думаю, що українцям, органічно з Москвою не зв'язаним, треба старатись якнайскорше перенести свою діяльність на Україну, і я особисто чекаю сеї можливості, і я зовсім не маю охоти ставати до революційної діяльності в Москві. Мої опоненти таки намовляли мене, і особливо Винниченко; досить се дивно мені було, і пізніше, коли я мав стільки нагоди пізнати його вдачу, мені приходило на гадку, що, може, за сим лежав і замір підчеркнути класову різницю між Винниченком — представником укр[аїнського] пролетаріату, і мною — представником укр[аїнської] буржуазії, іменем котрої я мав би виступати. Тоді я таких підозрінь не мав, і пояснив, що хотів би використати свій час до повороту до Києва на більш доцільну роботу. Нарешті, коли деякі члени «Україн[скої] жизни» з свого боку настоювали на сім плані, я вжив аргументу *ad hominem*⁸⁴ — сказав, що, проживши два роки в примусовім видаленню з України, не хотів би вскочити в якусь історію, котра б мені загородила поворот на Україну. Такий брак переконання в побідноносних шансах революції їх досить вразив і навіть занепокоїв, але по сім вони вже не наставляли.

Скоро потім відбулись ширші збори московських українців, скликані молодіжжю. Не без здивування побачив я там декого з тих монументальних земляків, яких нізащо не можна було притягти до чого-небудь, що пахло громадською українською роботою. Промовляла більш молодіж; доводила необхідність утворити відповідний орган, щоб не відстати від моменту. Я запроєктував утворити об'єднаний делегаційний орган від українських організацій, які існують в Москві, але се не подобалось. Полозов⁸⁵, пам'ятаю, з докором сказав, що від мене найменше сподівались такої ради: хіба ж старі українські організації здатні взяти на себе революційні завдання? Але які се мали бути завдання, зісталось невиясненим, здається, скінчилось вибором організаційного комітету для тої будучої організації. Недавно Гр. Гр. Холодний⁸⁶ нагадав мені розмову, котру ми вели, вертаючи з сеї наради, — що я тоді висловлявсь проти уганяння за тими «широчайшими революційними перспективами», котре проходило на сім зібранні. «Не про широчайші перспективи треба думати, а про народну школу, про популярну книгу, про пресу для народу — се робота для цілого десятиліття», — в тім дусі нібито говорив я тоді. Уявляючи собі малі і слабкі кадри свідомого українства, я боявсь, що воно розпорошиться, розлетиться в сій погоні за широчайшими перспективами, — розділиться, розвалиться, і на тім скінчатись здобутки від революційного моменту.

Стріли ми дорогою, по півночі горожанську патрулю, зложену з української молодіжі: був там приїзжий з Києва ближче мені незвісний українець, що дістав відпустку з фронту і проводив її в Москві, приглядаючись і прикладаючись до всяких проєктів, і кілька московських студентів — їм, очевидно, давало приємність це ходження з горожанською рушницею. Революція була ще в стадії скромної забавки для молодіжі. Було се десь в околиці Тверського бульвару, що тоді вважалась доволі непевною — пострілювали часто — нам радили проходити скоренько і обережненько. Ми побалакали з ними й пішли далі, розправляючи про «ближчі й дальші завдання»...

Якось тими днями намовив мене Саліковський іти разом, шукати представників недержавних народностей, що, мовляв, бажали порозумітись щодо спільної акції. Трамваї не ходили, і всякі такі акції були дуже трудні. Пішки пройшов до Земського союзу, де працював Саліковський, і, відпочивши, пустивсь разом з ним кудись під М'ясницькі ворота шукати того «представника недержавних», що, як виявилось, був латиш, дантист, на ім'я Дауге. Дочекавшись його, ми переконались тільки, що ніякої організованої акції

нема. Об'явився в Москві якийсь кавказець і зник, щось неясно чув Дауге про якусь нараду, що була в тих днях, когось з кимсь, але не міг нічого ближче сказати. Так ми ні з чим і пішли. Перевелась на ніщо така ефектна акція, почата з Обнінським⁸⁷ в 1912 р. Зробив зате на нас враження Дауге своєю платформою дня — «демократична республіка». Се було для нас з Саліковським щось несподіване і незвичайно сміле. Так поволі розгортувались для нас революційні перспективи.

В тих днях сподівались приїзду до Москви Керенського, в уряді міністерства юстиції нового кабінету, «в характері» сторожа революційно-демократичних і соціалістичних інтересів в новім уряді. Його звізда сходила тоді в усім своїм блиску; російські с[оціалісти]-р[еволюціонери] і всякі есерствующі були пишні з таких успіхів сього чоловіка і молились до нього. Почувши від Клеопатри Ол. Обнінської, що можна з Тітовим, — з котрим я познайомивсь на зібраннях «Голосу минувшого», — порозумітись щодо побачення з Керенським, я подумав, що, може б, мені пригодились нащось — в українських справах — знайомість з сим чоловіком. Правда, побут його мав бути дуже короткий; з таємничою міною розповідалось, що він назверх нібито має зробити ревізію судових установ — дати їм напрям з становища нового уряду, в дійсності ж хоче забрати з Москви і повезти з собою деяких небезпечних новому ладові осіб — великих князів тощо. Я й захотів при сій нагоді нагадати йому про найбільш пекучі українські справи, а при тім як міністр юстиції він міг мені вияснити й моє правне становище: чи я міг вертатись до Києва без усяких дальших формальностей, чи треба ще проробити якісь. По вказівках пані Обнінської я зв'язався телефоном з капцовською школою, де мав бути на якимсь засіданні той Тітов, с.-р., що займав тепер якийсь відповідальний пост, і спитав його, чи не міг би я мати побачення з Керенським. І тут мав нагоду дуже ясно переконатись, (...) російський опозиціоніст і революціонер, відколи спало йому на гадку, що тепер має до нього перейти влада. Флірт з усякою «невідповідальною фрондою» для нього був покінчений, тепер він мав показати, що берегти державне «достояние русского народа» він потрапить ще краще, як царський уряд. Ся тактика потім вскорості й розрізнила всіх сих каліфів на час, і я її мав нагоду відчути в повній мірі. На моє запитання Тітов настільки зайнятий, що ніяк не треба його клопотати і тривожити чим-небудь. Коли я завважив, що маю справи важні, загальноукраїнського характеру, відтяв він мені; що кожному його справи здаються важними, але життя Керенського настільки дорогоцінне для всього народу, що належить всіма способами берегти його здоров'я і не переутомляти. Здається, додав, що я можу виложити свої справи на письмі.

Я так і рішив зробити, але не йти з своєю запискою в гурті інших чоловічків, а послати її в формі приватного листа до Керенського до Петербурга, мотивуючи тим, що поговорити в Москві мені не дали можливості. Я порадивсь в сій справі з Саліковським, зачитав з ним проект сього листа, і він одночасно з тим дав в «Русском слове», в короткім (...), звістку про те, що я в формі листа висловив Керенському найпильніші потреби українського життя. Думка була така (наївна, розуміється), що ся газетна звістка не дасть пропасти мойому листові і змусить Керенського серйозно поставитись до вказаних в нім справ. Передусім я вказував на негайну потребу повернути адміністративно висланих галичан, політичних засланих і примусово висланих біженців; далі нагадував про організацію української народної школи і заведення українських предметів в середній школі та впровадження української мови в урядування державних установ України. Сповненням сих мінімальних постулатів українських, неустанно підношених з української сторони, мав би новий уряд засвідчити, що він пам'ятає про недержавні народи і задоволення їх потреб. Лист був висланий рекомендовано, поштовий квиток я старанно сховав як документ моїх перших представлень новим господарям Росії й України. Вони зістались без усяких наслідків і навіть без якого-будь відгону. Флірт скінчився, наступали «серйозні часи».

Брак ближчих відомостей з Києва, взагалі з України, не давав можливості зміркувати, поскільки часи дійсно ставали серйозні. Листи ходили з величезним опізненням, в часописах, розуміється, не було ніяких відомостей, які б давали можливість орієнтуватися, як відбиваються всі ці зміни в центрі на житті української провінції. Без газет і директив звідти не можна було нічого починати, ані не знати, яку саме ноту брати по тім розпорощенню і задушенню українського життя, котрому були ми свідки. Не доходило до нас ніяких відомостей і з Петербурга, де українська громада була [в]весь час активнішою, більш сконсолідованою і стимулювала своєю близькістю до урядового центру, а при тім, маючи і певне почуття сили, — на власну руку, не чекаючи директив з місця, почала демонструвати перед урядом українські національні домагання.

Привітальна телеграма, вислана мені від київського земського зібрання, за підписом голови зборів кн. Куракіна, з многозначущим текстом — «борцві за волю і щастя українського народу», була одним з перших яскравих показників наростання певних настроїв. Але вона прийшла до Москви з таким величезним опізненням — чи то перед самим моїм виїздом, чи навіть уже після нього, — що не дала мені й іншим москвичам нічого з розумінні орієнтації. Натомість десь так приблизно від понеділка 6 березня ст. ст. стали приходити телеграфічні поклики до приїзду. Було їх багато, вислані з різними особами, з більш або менш виразними натяками на те, що мене кличе приїхати моя родина і громадяни. Загадкова форма сих закликів вияснилася для мене тільки в Києві: приватних телеграм посилати не можна було, ані від українських груп. Поштова і залізнична комунікація була вже тоді утруднена незвичайно, тому, коли виявилася потреба викликати мене, стали посилати телеграми мені через різних людей, які працювали в усяких установах, чимсь зв'язаних з військовою. Найбільш послано їх за підписом Ол. А. Вілінського, що був приділений до яки[хо]сь шевських чи кравецьких майстерень, які працювали для війни, — він був кузен Черняхівських-Старицьких, з котрими із усією їх родиною дружина мала нагоду стрічатися з своїм поворотом до Києва. Йшли й за іншими більш або менш випадковими підписами. Писані в виразах доволі неясних, вони хоч і хвилювали мене приємно як симптом якихось нових, кращих відносин, але я далекий був від гадки на такі неясні натяки зриватися з місця — хоч події вже досить розгорнулися в сім часі: 3 березня зрікся корони цар, 4 березня його дібраний наслідник. Але коли сі телеграми зачистили, і в них з'явилися уже вирази, що мене кличуть як формально вибраного голову, котрого присутність потрібна, щоб прийняти провід — не пам'ятаю, чи названа була там Центральна рада, чи загально згадана якась громадська організація, — се переконало мене, що українське життя вийшло з летаргії, і справді треба кидати всі недокінчені праці, і недокінчений друк «Хмельниччини», і недопломбовані зуби та поспішати до Києва. Було се, мабуть, в четвер або п'ятницю, 9 або 10 березня, що я прийняв се рішення. Перед тим більш теоретично вияснюючи собі можливість переїзду, я тепер стрімголов полетів до Я. А. Шеремецинського, що рахувався десь в городському союзі, аби постаравсь мені ордер на білет, без того вже не можна було їздити, тому і родина моя застрягла в Києві. Разом пішли ми потім до союзу, де я застав того ж Сабашникова, з котрим мав переговори про видання «Культурно-нац[іонального] руху». Написали мені ордер. Заложив я тимчасову пломбу до зуба (якраз надходила неділя, так що скінчити не можна було)⁸⁸. Спакував, що можна було взяти з собою, а решту речей перевіз до К. О. Обнінської (здебільшого ті речі потім приставив мені той же Я. А. Шеремецинський з якимсь військовим поїздом — так вони потім і згоріли з усім у Києві). Так я спішно зібравсь і ввечері в суботу, 11 березня, як встиг і з чим встиг, виїхав з Брянського двірця. Мав маленьку переділку I класи, де, крім мене, був якийсь молодий співак, що вертався на фронт, здається, мобілізований по санітарній часті. Він мене нагодував, чим мав — бо я не встиг нічого купити в дорогу, літаючи по місту. Встиг зате забрати стародруки, раніше закуплені у Большакова, і тепер не витерпів, щоб не подивитись на сі свої

скарби. Переглянувши, я вибрав собі Заблудівський Апостол⁸⁹, досить гарно захований примірник і взяв його собі під подушку, щоб оглянути на свободі. Потім заліз на своє верхнє ліжко, довгенько оглядав його, доки не згасили світла, і я собі лежав в приємнім настрою, думаючи про поворот до Києва, до родини, стараючись відгадати характер і форми того нового українського руху, що підіймався в нових умовах.

Ніч пройшла спокійно. Моїм звичаєм я збудивсь рано і, полежавши трохи, зліз [на діл?], по можності тихо, щоб не збудити свого компаньйона. Було приблизно коло сьомої години. В коридорі коло туалету застав дівчинку, що, видимо, чекала вступу до клозету. Потім виявилось, що се була служниця румунської емігрантської родини, що займала сусіднє з нами купе. Вона була нездорова жолудком, і, збудившись, запалила сухий спирт і поставила молоко, щоб зогріти дитині, а сама вийшла до клозету, але застала його зайнятим, стала чекати і забарилась. Помившись, я вернувся до свого купе і став убиратись, коли раптом почув з сусіднього купе розпачливий крик румунської пані: foso! foso ([в]огонь). Я скоренько докінчив убирання, відчинив купе і виглянув в коридор, — побачив, що з сусіднього купе курить і виривається [в]огонь. Вияснилось, що, поки служниця ходила, триножок з молоком і бляшечка з сухим спиртом від руху поїзду зсунулися з столика і впали на підлогу, бляшечка покотилась під ліжко, спирт, розливаючись, запалив хідники, котрими вистелено було купе, а далі і сидження почали горіти. Пані, збудившись і побачивши [в]огонь, почала крик. Кілька пасажирів вискочили разом зі мною. Піднялась тривога. Прибігла перелякана служниця й стала помагати своїм паням. Пасажири кинулись шукати кондуктора, алярмову гальму, щоб спинити поїзд. Досить довго не могли знайти, поїзд летів, і рух повітря роздмухував [в]огонь. Я скоренько вбрав своє хутро і, вхопивши з своїх речей дерев'яну коробку і кошик, став виносити з купе. Поїзд за той час уже став. Пробившись між людьми, що збилися й собі з речами в коридорі, я викинув з вагона на сніг винесені два пакунки і почав пробиватись по решту до купе. Але поки добився, купе вже було повне диму і полум'я. Поткнувшись до середини — трудно щось побачити, борода у мене почала горіти. Бачу, що небезпечно далі там зіставатись, пішов назад. Тим часом вагон сей відцепили від поїзда, — протягом п'яти минут він згорів доценту, до залізничної платформи. Нам казали перейти до середнього вагону. Коли ми проходили по снігу, почали стріляти патрони, що були в вагоні з різними офіцерами — так ми під такою оригінальною перестрілкою й переносили свої речі. Та мало що котрий і урятував. Було ще рано, всі спали — ледве що встигли повбиратись та повискакувати. Добре, що ніхто не згорів. Румунська та родина — пані з матір'ю й дитиною — дуже пручалась, не хотіла виходити — здається, мала там в купе в речах дорожочністі чи гроші і не хотіла їх кинути — відтягли їх силоміць, щоб не погоріли.

Було се недалеко від Брянська. Довезли нас туди — трохи ми там очухались. Люди, щоправда, були здебільшого фронтіві, які не дуже були збентежені пригодою — жалували тільки речей, що погоріли. Якийсь жидок-спекулянт з останніх грошей (а може, й позичених) накупив був отсе шовкових матерій і віз на контракти до Києва в купе з собою, щоб не платити за перевіз, і все се згоріло. Багато згоріло й у мене: рукописи, книги, найпотрібніші, що я взяв з собою, вся одежина і білизна, і та колекція стародруків, що я збирав у Москві, — дуже в тих роках в них я кохався. В дорозі від Брянська з нами їхав якийсь залізничний агент і списував протоколи — як сталася пожежа (очевидно, підозрівали, чи не було тут якоїсь ворожої чи «злоумишленної» руки) і що у кого згоріло. Нас, пасажирів, се особливо інтересувало: мали ілюзію, що нам повернуть вартість страченого. Розуміється, дуже тяжко було сю вартість обрахувати — подавали її з деяким прибільшенням, рахуючись — мовляли, що речі останніми часами дуже здорожіли, але скільки не прибавляли, все виходив один сміх. Я, щось пригадую собі, вивів цифру свого інвентаря тисячі на три рублів. Залізниця признала мені з того 600 рублів, і поки ті прийшли з управління дороги до київської контори, сі 600 р. становили вже

таку маленьку суму, що я так і не зібравсь піти їх отримати. І все-таки найбільш було шкода стародруків. Я не міг спокійно згадати сих книг, особливо того Апостола, що я розглядав на ліжку і сховав собі під голову. Не передчував, що сей маленький пожарець і все моє «чудесное спасеніє», як його потім жартом в Києві називали («милость Божія Україну свободившая», як урочисто декламував якось з сього приводу Вяч. Кон. Прокопович), були тільки «делікатним натяком» (як кажуть німці) на рік пізніше пожарище.

Замість згорілого дали нам вагон III класу, в котрім досить тяжко нам було заховати свій стан посідання від відпускних солдатів, що набивались дорогою. Стративши свій час, їхали ми досить затяжно. Я з Брянська дав додому телеграму, більш-менш такого змісту: «Вагон згорів, їду далі, приїду на ніч». Цензура зчеркнула інцидент з пожегом, що зіставсь під підозрінням «злоумишленності», і так покрутила зміст, що мало що з нього можна було зміркувати, крім того, що я таки їду. Деякі громадяни приготувляли мені можливо урочисту стрічу; Дорошенко жартував, що готовив навіть якусь кінну процесію; вибрались на двірць в приписаний для потягу час, але довідавшись, що він приїде незвісно коли, десь серед ночі, безнадійно розійшлись додому; те ж саме зробила і моя родина. Ми, погорільці, їхали довго і нудно, пригнетені пригодою і реакцією пережитого схвилювання, що в сам момент не відчулось, а тепер давало себе знаки. Знервовані люди сварились. Була глибока ніч, десь по 2-й годині, коли ми доїхали. На двірці було пусто, ніяких візників. Віддавши на переховок урятовані пакунки, я пустивсь серед ночі, по мокрому снігу без калаш (бо згоріли). Не міг пізнати улиць поночі і блудив, поки потрапив додому. Так незвичайно і більш ніж скоромно відбувся мій поворот на рідну землю і прилучення до української революції⁹⁰.

Я застав її в самих початках. Тривожне і нетерпеливе вичікування корінних змін, в яким жив Петербург, тільки дуже далекими і слабкими вібраціями віддавались тут. Місцева влада загнуждала тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо, за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій. Не тільки петербурзької революції, але й сформування Тимчасового уряду, абдикації⁹¹ царя і його наслідника вона не допускала — бодай на шпальтах преси, коли не в самім життю. Тільки циркуляр тимчасового комісара залізниць інж[енера] Бублікова⁹², розпублікований ним на залізницях, обминувши звичайну цензуру і появившись на залізничних станціях, — на короткий час, поки адміністрація не звеліла його зняти, дала обивателеві зрозуміти, що в центрі щось трісло велике.

Панахиду на Шевченків день адміністрація не дозволила. Але в захисті для галицьких і біженецьких дітей було уряджене маленьке дитяче літературне свято, на котрім зібралось трохи інтелігенції — були й моя дружина й донька. Потім зішлись в українськім клубі, і тут пані Черняхівська заговорила на тему, як то не раз серед повної тиші і мовчання надходять зміни, до котрих завсіди треба бути готовим. Сі віщі слова зробили враження на присутніх. Рішено було приступити до збирання «національного фонду» про всяку потребу, і тут же на місці зібрано доволі значну суму. Прийнято було також за вказане завести певного роду громадське дежурство в клубі, щоб ділитися звістками і давати можливість держати зв'язок, і фактично почавши з того дня, свого роду перманентне засідання українське вже не переривалось.

Потреба в зв'язку дійсно наростала. Мих. Терещенко, напр[иклад], один з того гуртка промисловців-капіталістів, які готовились прийняти владу від нездалої бюрократії (в сім гурті він репрезентував «український капітал» і тому, не вважаючи на свою повну безталанність, опинився потім в складі Тимчасового правительства), давав певні директиви Мик. Шаповалу⁹³, що служив у нього в трубчевськім лісництві і був призначений на зв'язок з укра-

їнською інтелігенцією в потрібний момент; можливо, по його вказівці Шаповал і приїхав на тих днях до Києва на розвідку. Але, здається, відкликав його телеграфічно Терещенко з огляду на ліквідацію царського уряду, і він в тих днях не зв'язався з київським осередком, тільки з значним опізненням прибився потім — як уже зорганізувалась Центральна рада.

Здається, в четвер, 3 березня, прийшли перші відомості поштою про петербурзькі події, і Єфремов зачитав їх на зборах ТУП в клубі, і тоді утворення постійного українського осередка стало явно неминучою потребою. Організація молодіжі прислала того дня своїх представників поінформуватись про наміри старших в справі організації. ТУП, в котрім головну роль тоді грав С. О. Єфремов, Л. М. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко, пропонували іншим українським організаціям делегувати своїх представників до ТУП для спільної акції. Серед молодіжі гадки, здається, були поділені; але рішучо спротивились сьому с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович⁹⁴. На довгих нарадах, які відбувались у нього в тих днях, 3—4 березня, рішено було добиватись утворення центрального об'єднуючого органу замість проєктованого тупівцями бюро ТУП, обсиланого делегаціями інших організацій. Щоб формально обґрунтувати сей постулат, Антонович вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва, с.-децької закраски — до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП-ом. В зв'язку з сим в тім же гуртку Антоновича, очевидно, виникла й гадка кликати мене якнайскорше до Києва — стати на чолі того проєктованого центру, щоб знейтралізувати претензії тупівців, серед котрих пані Старицька фактично грала найбільш активну роль і встигла багатьом спикритись, особливо між молодіжжю, що взагалі не любила панських потягів і династичних претензій сеї родини. Донька моя, що випадком натрапила на сю парламентну нараду в помешканню Антоновича, в п'ятницю 3 березня, зайшовши до його племінниці, вперше почула від декого з присутніх (К. Д. Титаренка, здається), що от я вже незабаром буду в Києві.

Тому що ті 13 товаришів Антоновича нікому не були звісні, й саме існування їх було більш ніж проблематичне, а громадський характер їх таки й зовсім ніякий (с.-деки висміювали за Винниченком «старих українців» з їх «співочими товариствами», але сі Антоновичеві якраз були достеменно такі), то домагання, ним поставлене, викликало чимало роздражень серед тупівців. Але воно було підтримане іншими організаціями і молодіжжю вищих шкіл, кооператорами, військовими. Петербурзькі події переставали бути секретом, і потреба громадського українського центру для Києва і периферії — для всіх тих, що приїздили сюди «для язика», підносила все більш настирливо. Але дійсно його хотіли не по схемі, пропонованій тупівцями: розширеного бюро ТУП-у, а як окремого делегатського тіла, зложеного по принципу рівності організацій. ТУП в особі оборонців отсеї київської схеми хотів далі зостатись в ролі всеукраїнського центру, яким фактично був в попередніх літах за браком інших політичних організацій. Але його сфера зв'язків і впливів була занадто вузька, його мало знали поза гуртом втаємничених і тепер зовсім не хотіли йти під його руку. Я згадував, що і раніше с.-деки здебільшого не признавали його безпартійності і не хотіли приставати до нього. Діяльність київських тупівців в часах війни, закрашена опортунізмом, тим менш причинилась до його престижу. От тут, очевидно, і у гуртка Старицької-Черняхівської із Дорошенком й інш. виникла теж гадка — кликати мене до Києва, в надії, що я як діяльний тупівець давніших літ можу придатись для піднесення престижу ТУП-у і приборкання опозиції — особливо Антоновича, котрий їм дуже в сих днях уївь з своїми с.-децькими домаганнями — правда, в останніх роках сей гурток (Старицьких — Дорошенка), навпаки, якраз трактував мене як бувшого чоловіка, котрого місце в Києві травою заросло, забулося і пригадувати його нема чого — се дуже відчула і моя сім'я, повернувши до Києва, але тепер прийшла гадка, що мене по старим зв'язкам можна буде використати на посрамлення с.-деків і прочої опозиції, і моїй дружині рекомендовано було виписати мене якскорше. Коли прийшлося, по кількох днях завзятої боротьби, дати згоду на організацію центру по схемі Антоновича і К⁰, переве-

дено вибір мене на голову сеї нової організації, котрій без дискусії, якомь сама собою прийшлась назва «Центральної ради» — в протиставлення всяким місцевим і професійним радам, що творились дедалі все в більшому числі. І тоді з двох кінців почали мене накликати до найскоршого приїзду.

Дружина моя, діставши се поручення — накликати мене до повороту, вважала потрібним насамперед вяснити, чи я можу невозбранно і безпечно приїхати до Києва. Справа ся зовсім не представлялася ясно. Як я вже сказав, місцева адміністрація зовсім не спішила капітулювати перед революцією, і тоді як в Петербурзі від старого режиму нібито вже нічого не лишилось, стара воєнна диктатура в особі мого старого приятеля генерала Ходоровича⁹⁵ ще старалась піддержати в повній мірі свої адміністративні прерогативи, використовуючи їх воєнний характер.

Не знаю хто — чи не Григорович-Барський — порадив моїй дружині розвідатись у сій справі у К. М. Оберучева⁹⁶, котрого вона знала з московської нашої подорожі 1913 р. Він під час війни був мобілізований і приділений, здається, до управління Київського воєнного округу. З здивуванням прочитав я потім в його споминах, що він, мовляв, коли моя дружина звернулась до нього по дозвіл на поворот до Києва, взяв сю просьбу за справедливу, бо вважав мою висилку актом неправним, і виеднав чи дав мені дозвіл на поворот. Тут цілий ряд недокладностей, не знаю — вільних чи невільних. Насамперед Оберучев ще сам не був такою офіційною фігурою, щоб давати чи навіть виеднувати такі дозволи; два місяці пізніше, коли Керенський — його товариш по с.-р. партії й масонській організації — настановив його начальником воєнного округу на місці Ходоровича, — се він міг би, і може бути, що се він переніс свої пізніші можливості в попередні часи. Але тоді він саме був для адміністрації доволі неприємною і неавторитетною фігурою, і його навіть було арештовано в тих днях за опублікування в «Киевской мысли» відомостей про революцію, котрих місцева адміністрація не пускала, думаючи, що все се, можливо, тільки проминаючий епізод, і стара власть це поверне собі свої позиції. По-друге, Оберучев ніякого особливого заінтересування до моєї справи не виявив, дав тільки дуже загальну інформацію, що хоч моя висилка формально не скасована, але поворот мій, правдоподобно, не викличе ніяких репресій против мене, і я зможу жити в Києві. От на підставі сеї інформації моя дружина і дала свою згоду — всім, хто має приступ до урядового телеграфу — телеграфувати за її кошт і її іменем, щоб я приїздив якскорше, щоб взяти провід в роботі і таке інше. Таке було походження тих телеграм і така була ситуація в Києві, як мені її об'яснила моя родина в перших хвилях по повороті, коли я вночі з неділі на понеділок, з 12 на 13 березня дістався до неї.

Центральна рада вже організувалась чи, краще мовити, почала своє формальне існування — на знак сеї окремішності вийшла вже з «Родини», що далі зісталась квартирою ТУП-а, і випросила собі приміщення в «Педагогічному музеї». Приставши на її організацію, тупівці понесли новий удар при виборі товариша голови. На сю позицію кандидували Д. Дорошенка (котрого в тих роках дуже висувала і підтримувала скрізь Л. М. Старицька-Черняхівська, величаючи його в живі очі «pater patriae») і Ф. І. Крижановського⁹⁷ як представник кооперативів (юрисконсульт Українбанку, коли не помиляюсь). Крижановський зібрав більш голосів, і ображений тим Дорошенко зрікся взагалі участі в Ц. раді, а на цього місце делеговано А. І. Волошина, людину, дуже шановну, але зовсім не репрезентативну і не авторитетну, так що се мало означати, що для ТУП Центрального рада <...>, себто, що вони «гніваються» на неї. І дійсно, пані Старицька-Черняхівська з чималим роздраженням говорила про сей факт, що люде, які засіли в Ц. раді, — с.-деки, студенти, кооператори — розумій, — не можуть оцінити, яку б вартість мала така прекрасна репрезентативна фігура, як Д. Ів. Дорошенко, і поставили в президії такого непоказного бурсака, як Фед. Ів. Крижановський з його побитою віспою і взагалі мало обіцяючою фізіономією. По інерції попереднього на-

ближення до «сфери» в сих кругах, очевидно, сподівались дальшого восходження од сили в силу і готовились до паради.

Сей дрібненький епізод — недооцінки прекрасних усів Д. І. Дорошенка українською демократією, коли можна так жартом висловитись, як бачимо, мав чималий вплив на дальший розвій подій: мозок української нації, пізніші с.-ф. — «українські кадети», все, що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації і покликаним до політичного проводу, — зайняло позицію незаінтересованого і ображеного обсерватора зусиль укр[аїнського] суспільства для використання даного політичного моменту, в інтересах укр[аїнського] народу.

Першого ж дня Ф. І. Крижановський був у мене — офіційно, як заступник голови Ц. ради, повідомив, що Ц. рада чекає мого прибуття як голови на своє засідання в своїм новім приміщенню в Педагогічнім музею, де паралельно, саме того дня, здається, розпочинає свої наради кооперативний з'їзд Київщини, на котрий мене теж запрошують. Я подякував і заповів свій прихід на другий день, тому що здороживсь, та й не маю в чім вийти після свого пожару. Другого дня в передвечірнім часі, коли збиралася Ц. рада, я пішов з своєю донькою, як особою обізнаною з новими революційними порядками, на се більш ніж скромне зібрання.

Як я вже сказав, Київ тільки що зачинав дихати повними грудьми повітрям свободи. Адміністрація, що душила київське і особливо українське тутешнє громадянство в своїм кулаку протягом трьох років війни, тільки-тільки що починала приймати довершений факт — кінець царського режиму, военно-адміністративної диктатури і т. д. Але не мала заміру зрікатись цілковито безоглядно всіх довгих, віками, можна сказати, опричницьких методів правління, що встигли виробитись, закріпитись і [в]війти в плоть і кров кожного службовця, а, можна сказати, — кожного члена тутешньої російської колонії. В Петербурзі могла бути монархія чи республіка, режим военний чи демократичний, але Україна була і мусить зостатись колонією, з становища інтересів держави і правлячої нації, се було ясно кожному, хто солідаризувався з першою чи другою, і належало всяко пильнувати, щоб «сепаратистські» тенденції не використали слабості власті («когда начальство ушло») і не піднесло голови. Що на сім пункті єсть певне мовчазне порозуміння чи загальне обопільне розуміння по всій лінії від управління военного округу і диктатури Троцького — Ходоровича та жандармерії і кінчаючи с.-децькими професійними організаціями чи с.-р. російськими гуртками, — се відчувалось українським громадянством зовсім ясно.

Представлення Винниченка в «Відродженню нації», начебто з початком революції укр[аїнське] громадянство прийшло до якогось прекрасно-оптимістичного настрою, [забувши?] всі досвіди дотеперішнього російського режиму і увіривши, що в новій Росії всі національні кривди будуть вигладжені і всі потреби само собою знайдуть задоволення, та в такім прекраснотумнім настрою відкрило серця і обійми російсько-єврейській демократії, — цілком не відповідає дійсності. Може, Винниченко і які-небудь його однодумці с.-деки, поспівши «з корабля на бал», коли Центральна рада вже намацала деякий ґрунт в українських масах, були справді наповнені таким оптимізмом: резолюції першої конференції, відбутої з початку квітня, котрі він цитує як ілюстрації сього свого спостереження, дійсно виглядали назверх досить оптимістично. Але те, що він пише, виражає настрої Винниченка і його однодумців (бо серед учасників конференції був і інший, більш твердий настрої), та й то мені здається, що Винниченко в своїй книзі, по контрасту, малює тодішні настрої, навіть власні, занадто рожево. Київське ж громадянство українське, що пережило на ґрунті роки війни і спостерігало тепер перші познаки капітуляції дотеперішнього режиму, воно зовсім не склонно було кидатись на груди російської демократії. Не відкривались вони перед нею. Навпаки, звертаючись до неї, воно бачило коли не «задняя» її, зневажливо повернене в бік якихось несерйозних і невідповідних такому важному мо-

ментові українських витівок, то лікоть, гостро поставлений під непрошене ребро, або й міцно затиснений кулак — висловлюючись образно. «Старші українці», розуміючи сю напружену і начинену всякими конфліктами ситуацію, за краще вважали взагалі не встрявати в українську авантюру. Чикаленко далі сидів у себе на селі й не подавав голосу. Інші теж кожний пильнував своєї служби, не спішили проявляти своєї причетності до нового укр[аїнського] руху. Центр[альна] рада була полишена молодіжі, а на мене, як вийшло, «старші» дивились як на «дядьку», котрий мав обов'язком стримувати її вибрики, а коли б з її муки — паче чаянія — вийшов хліб, покликати в слухний час до трапези «старших».

В центрі київського життя — скоро тільки адміністрація признала революцію, щось 3 березня, став комітет об'єднаних общественных організацій, по організації близький московському, може, таки скопійований з нього. Центр його становила делегація міської думи (спочатку він і резидував коло думи, в сусіднім домі дворянства — з кінцем місяця паралельно засідав і в Маріїнськім дворці, для контакту з Радою солдатських депутатів, котра розташувалася там. Дуже впливову роль грали також делегації київських відділів городського й земського союзів. В сих делегаціях — міській і земсько-городській, — головну роль грали кадети, котрі й старались удержати за собою провід в комітеті. Формальний провід вів доктор Страдомський⁹⁸, член управи, директор Олександрівського шпиталю; людина доволі зручна, але без якогось твердого політичного стедо. Перед війною він показував нібито деякі симпатії до українства, але ніколи виразно «не компрометував себе» з сього боку — як висловлювався про нього покійник Стешенко. Старався грати першу, репрезентивну роль Фед[ір] Р[удольфович] Штейнгель, — про котрого я згадував, — людина дуже обмежена, але амбітна, «тщеславна», як кажуть росіяни; його титул депутата від Києва в першій Держ[авній] думі, голови київської масонської організації (до котрої належало багато кадетів і взагалі тих «діячів», котрі тепер хотіли грати роль), його багатство і «широкая благотворительность», — котру він вписав як свою спеціальність в каталозі депутатів думи, — в його очах давали йому право на таке першество. Як під час війни він пишався в «генеральськім мундирі» особливо уповноваженого городського союзу, так тепер хотів грати роль сеніора демократичного Києва, та й цілого Правобережжя, котрого комітет мислив себе шефом, як демократичний спадкоємець давнішнього генерал-губернаторства і новішого воєнного управління. Він з приємністю предсідательствував на засіданнях, виступав на маніфестаціях і под., притримуючись орієнтації на петербурзький центр, тепер — на временне правительство Львова — Милюкова, але, очевидно, ніякого дійсного впливу не мав. За ним стояв найбільш здібний і зручний з київських кадетів-масонів наш земляк Дм. Мик. Григорович-Барський. Але він був зайнятий своїми справами: спочатку комісар в судових справах, потім масонськими зв'язками з новим міністром юстиції Керенським і кадетським керівником він дістав посаду предсідателя київської судової палати — себто голови судівництва цілої Правобічної (з деякими частинами Лівобережжя). Для нього як для бувшого судовика (товариша прокурора), котрого реакційні сфери свого часу вигнали звідти до адвокатури, се був поет, який переходив найсмівіші мрії, і він з головою [в]війшов в (...) судівництва — ущемлення всього того реакційного беззаконного елемента, котрим поповнилось судівництво за останні десятиліття, і заміну його людьми ліберального крою. Тому в загальніших справах думи (котрої був гласним) і комітету (до котрого також належав) він брав мало участі. І се треба сказати, що поза ним серед київських консти(туційних) демократів не було дійсно здібних людей, з широким поглядом, які змігли б використати момент і дати життю напрям, згідний з своїми переконаннями, — а для того знайти (...) і з українським рухом.

Суперниками кадетів в комітеті були соц.-демократи, які являлись представниками професійних організацій. Серед них визначався тоді Незлобін⁹⁹, з друкарських організацій, складач по професії, людина з апломбом,

зубатий, як то кажуть, він був чи містоголовою, чи навіть головою комітету, дуже величавсь своєю ролею «голосу робітництва», але здібностями не визначавсь, як і інші дійсні представники робітництва, які виступали в комітеті. Інтелектуальну силу його представляли газетярі з «Киевской мысли» і деяких інших газет, як Балабанов, Кост[янтин] Василенко¹⁰⁰, від с.-р. Сухових, від бундівців Рафес¹⁰¹ і под. Вони проти українського руху були настроєні особливо непримиренно і безоглядно, перейняті були зневагою і ворожнечею до нього. Борючись за гегемонію з кадетами в комітеті і взагалі за революційний провід в громадянських організаціях, проти українства вони виступали спільним фронтом з кадетами, с.-ерами, і з усякими реакційними елементами навіть.

Російські с.-р. (українських формально ще не було — вони організувалися пізніше) своєю базою мали ради солдатські. Київ, через свою близькість до фронту — як головна і єдина позафронтна позиція на полудні, — і через всякі давні воєнні установи (арсенал, інтендантські робітні і под.), мав велику залогу і масу всякого воєного люду, котрі за час війни просто домінували над містом і його життям. «Жони запасних», покликаних на війну, напр[иклад], можна сказати, з'їли всі ресурси города, сучасні, минулі й будучі: через те, що київська дума, з мотивів гуманності і патріотизму, устала розмірно велику підмогу для сих жінок, вони спливали сюди з цілого краю, і тепер, під час революції, починали грати роль, яка нагадувала паризьких торговек Великої революції: уряджували маніфестації і демонстрації, добивались збільшення підмог і попросту тероризували нещасних «батьків города», котрі вичерпали для сих грізних матрон міську касу, всі фонди, приготовані на міські будови, і шукали можливості зробити де-небудь позикку для їх дальшого утримання. Ну, з ся гроза мала в собі дещо гумористичне. Але київська залага, що доходила в загальній сумі до 60 тис., — часті регулярні, запасні частини мали призивних і які <...> збирались на його розподілкових пунктах, військові школи давнішого походження і поодкривані під час війни, все се тяжіло на таким невеликим розмірно місті, як Київ, як вічний тягар і погроза всяким іншим інтересам. Три роки війни з своїми безнастанними мобілізаціями зібрали в різних прифронтних установах масу самого різнородного елемента. Під формою мобілізованого офіцера чи «воєнного чиновника» можна було цілком несподівано стрінати якого-небудь панича-реакціонера і розривного демагога-революціонера, як бритва виточеного агітатора, актора, що виявляв неабиякий талант резонера-мітинговця, талановитого адвоката, здібного публіциста, — тимчасом як чільніші військові місця займали які-небудь безнадійно-тупі бурбони і штабні пацюки, не здатні до якої-небудь ініціативи. При таких обставинах кожна військова організація ставала не-обчислимою загадкою, з того часу як революція знищила принцип дисципліни і відкрила безмежні можливості агітації. Кілька часу пізніш, коли Керенський став військовим міністром, військові частини стали майже загальнопризнаним добром російських с.-р. Але й перед тим, від перших початків революційної агітації с.-р. виявили чималу енергію, кинули між військово багатов проворних агітаторів, і в військових організаціях Києва встигли здобути впливову позицію, а маючи за собою сю військовою базу, і в комітеті громадських організацій с.-р. грали доволі показну роль. Знов-таки, людей талановитих, сильних у них не було, але були досить вправні оратори, мітинговці, комітетчики. Пригадую такого Рябцова, адвоката по професії, пізнішого київського городського голову, що в ролі воєнного чиновника займав якусь визначну позицію в президії київської Ради солдатських депутатів, «рядового Таска» — здається, латиша з роду, — доволі зручного демагога і заїдлого ворога українського руху, проти котрого він умів зручно використувати свою роль — солдатського представника. В комітеті з с.-р. доволі помітні ролі грав адвокат Скловський — пізніший член Малої ради, Зарубін¹⁰² — приват-доцент чи асистент політехніки, масон, один з міністрів першого українського кабінету і т. д.

Повторюю, талановитих і сильних людей тут не було. Але в спадщину від

старого вони одержали готовий апарат і готові позиції; у них була налагоджена преса, їх люди позасідали найрізніші посади. На кілька тижнів чи на кілька днів — але в кождім разі скорше, ніж українці, вони позав'язували свої організації, позаймали публічні будинки — коли українці тільки ще роззирались, де їм приткнутись і до кого удатись. Мали за собою центр і ту приємну свідомість, що в конфлікті з українцями їх підтримує «вся Росія», однаково і революційна, і контрреволюційна, тимчасом як українці абсолютно не знали, на кого можуть рахувати і кого мають за собою... Се були дуже нерівні шанси, в тій хвилі, коли українці по двох з половиною роках сидження в підпіллі починали з обережністю вилазити на світ божий і бачили, що вже все зайнято, обсаджено і забарикадовано російською демократією тут, «на нашій — не своїй землі», так само, як і на питомій великоруській.

Правда, з сих позицій на українські адреси лунали поклики дуже ласкаві. В інтересах революції рекомендувалось приєднатись, скріпити єдиний революційний фронт, а ніяк не розтрачувати сили на сепаратні, паралельні національні організації. Становище Тимчасового уряду і всіх революційних здобутків їх[німи] прихильниками тоді ще представлялось дуже непевним і загрозеним. Союзники старої династії, генералітет і офіцерство, бюрократія і поміщики, капіталісти свійські й закордонні — кредитори царської Росії, сприягаються проти демократичної, революційної Росії. Отже, всі на її оборону, без усяких застережень і задніх гадок. Адже в сій демократичній Росії нема нічого того, чим грішила царська Росія против недержавних народів. В демократичній Росії автоматично будуть задоволені всі їх[ні] домагання, для сього не треба ніяких ні організацій, ні яких-небудь представлень навіть: все і так звісно і само собою розуміється. Одним словом, те, що Винниченко представляє як настрої українського громадянства на заранні російської революції, се були гадки і настрої, котрі російські круги старались піддати українському громадянству.

Але воно їх не приймало. Навпаки, чим настирливіше їх викликувано йому у вухо, тим настороженішим воно супроти них ставало, тим більше, що діла сих сладкопівців дуже мало відповідали їхнім солодким словам і покликали до сугубої обережності. Справжніх українців не поставили не тільки на які-небудь відповідальні посади, з котрих спішно скидались різні царські службовці та замінялись людьми з ліберально-демократичним стажем, — їх навіть і до всяких революційно-громадських комітетів та організацій не кликали: треба було дуже до них впрошуватись, — в Києві достеменно так само, як і в Москві. Українських пропагандистів та агітаторів не запрошували на агітацію чи то на фронт, чи то до тилкових солдатських та робітничих організацій. Української агітаційної преси чи літератури рішуче ніхто не потребував. Коли нагадували про те, що на Україні чи між українськими вояками на фронті, начебто в самих інтересах доцільнішої акції треба було скористуватись українським словом і українською книжкою, — коли справді удавалось достукатись до якогось «владсть імущого» в сих справах (дійти до них українцям взагалі було так само тяжко, як мені до Керенського в Москві доступитись), — то тут або ніяково відвертали очі й відчіплялись різними нічого не значущими словами (припадком мав я таку розмову з одним, зрештою мало відповідальним чоловіком з агітаційного бюро для полудневого фронту про українську агітаційну літературу), або й більш безцеремонно відтинали в стилі московського тов. Тітова. От, мовляв, несе вас, божих дурників, нечиста сила. Тут всеросійського коня кують «у всеросійському масштабі», а тут якась дурна українська жаба ногу наставляє!..

До київського «Комітету громадських організацій» удалось пропхатись А. В. Ніковському, в ролі представника «Городського союзу», завдяки протекції Штейнгеля, котрому Ніковський, попавши до союзу, дуже сподобавсь як співробітник. Про нього оповідали, що він там користується успіхом, бо веде себе дуже тактовно, влучно виясняє українське питання, але якось нічого не робить для того, щоб ще когось з українців провести. Горювали і жахались, що так мало українців в такім важнім органі, що претендував на

провідну роль не тільки в Києві, а і для цілого краю, але з тих розмов про потребу якнайбільше українців туди провести якось нічого не виходило. Був Єфремов від журналістів. Робились зусилля провести Стешенка, але справа не посувалась. Десь там, говорили, по якійсь лінії городського самоврядування встиг пройти на впливову роль Порш¹⁰³ (здавали про нього, як зайшла мова про те, щоб здобути для Центр[альної] ради й інших українських органі зацій якесь показніше приміщення — що се залежить від Порша, і завдяки йому і своє приміщення в Педагогічному музеї Ц. рада одержала). Але Порш був тоді майже чужий чоловік для українського громадянства. Саме перед війною була піднята справа про якісь таємничі зв'язки його з жандармами, про невідомі засоби, з котрих він жив і под. — через війну справа, не будиши роз'яснена, затихла, але не зліквідувалась, ні вони не мали відваги до нього приступити. (Згодом зліквідував справу Винниченко по своїм приїзді, щоб скріпити укр[аїнських] соц[іал]-демократів, — тому що Порш [вів] сепаратну акцію між робітництвом, впереріз центральному комітетові укр[аїнських] с.-д., на чолі котрого стояв Винниченко, і між іншим агітував проти входження Винниченка до Ц. ради. Щоб зробити кінець сій агітації, Винниченко, як оповідали, заходився зліквідувати справу Порша — щоб йому самому улекшити дорогу до Ц. ради. На його пропозицію була визначена слідча комісія, яка скоренько признала підозріння безпідставними, і Порш був проголошений реабілітованим, [в]війшов до Ц. К. с.-д., потім до Ц. ради. Пізніше, коли він різко розійшовсь з Винниченко, в 1919 р., — казали мені, що Р. Я. Винниченкова висловляла жалі, що так свого часу необережно і без достаточних підстав йому привернено горожанські права).

Центральна рада для своїх зібрань дістала від міської думи в Педагогічному музеї нібито дві кімнати, а, властиво, одну, котра була потім моїм кабінетом, коли Ц. рада заволоділа всім будинком, а друга — се був темний коридорчик, куди виходили двері з усіх кімнат. Коли збиралось більше публіки, то там стояли «запорожці», а в властивім покої стояв стіл і кілька лавок навколо. Так виглядало приміщення, в котрім я застав се будуче українське правительство, для ширших зборів воно діставало дозвіл користуватись великою залою музею — властиво, теж невеликою лекційною залою, гарно урядженою, з амфітеатром на яких двісті людей, невеликою галереєю і подіумом (сценою), на котрім стояв президіальний стіл і кафедра. Але на такі прилюдні зібрання прийшов час тільки пізніше, а поки Ц. рада тислася в згаданих двох покоїках. Сусідній великий покой, що потім служив залою президіальних нарад, займав Учбовий округ, в завідуванні котрого був музей — він називавсь кабінетом помічника попечителя. Кілька покоїв займав Педагогічний музей (колекції мого давнього знайомого Черкунова¹⁰⁴) та бібліотека, всі ж горішні приміщення тоді були реквізовані для школи льотчиків-наблюдателів, дуже неприємного сусіда, під дуже пильним наглядом котрого чули ми себе весь час. По снігах і входах товклась якась офіцерня — чорт його зна що крилось під її мундирами, а траплялось часом і таке, що під час довірочних нарад Центр[альної] ради, в великій залі-аудиторії, відчинялось яке-небудь горішне віконце, і відти з'являлась голова котрого-небудь «наблюдателя», або необережний шелест виявляв чис-небудь «наблюденіє». На чолі школи стояв полковник Гаммер, перекладений для кращого вигляду на «Молотова», груба скотина, котрий попсував нам немало крові і не хотів уступитись навіть тоді (вже по тім, як Ц. рада дістала помазання від Временного правительства як всеукраїнське представництво), коли саме вище воєнне начальство, у котрого Центральна рада зажадала опороження будинку, наказало школі переїхати кудись до Криму. Гаммер-Молотов проволікав, не виводив школи і зник із своєю школою остаточно, скільки, пригадую, вже під час провалу корнілівської історії, що сокрушив взагалі роги російському генералітетові контрреволюційному.

Ті речники української державності (...), що потім, по упадку УНР, з таким апломбом оцінювали її (...), що вона не вміла, через свій соціалістичний індиферентизм до справ національних і державних, використати блиску-

чу ситуацію, коли на її послугах стояла українська армія, нарід, вся державна машина і т. д. і т. д., на жаль, ніколи не бачили, як в дійсності виглядала та обстановка, в котрій працювала Ц. рада, і протягом півроку прийняла признання обома воюючими світами, антантським і центральноєвропейським, як державне представництво України. Вони, мабуть, не докоряли [б] їй так відважно за занедбання сприятливих умов, котрих в дійсності було дуже небагато, а може, й признали б, що провідники Ц. ради в дійсності незвичайно щасливо використали всі можливості, які підсували від часу до часу сі обставини, щоб підносити престиж свій і свого народу все вище і вище — в надії, що розвій подій оправдає їх претензії, — так що кінець кінцем у таких далеких глядачів, що не переробляли з Ц. радою її тяжкої й небезпечної дороги, з'явилися ілюзії про великі засоби, котрі мусила мати Ц. рада, раз все-таки дійшла до таких блискучих результатів (хоч і цуралась голосних націоналістичних і державницьких викриків).

Коли я прибув на перше засідання Ц. ради, в пам'ятний для мене день 14 березня (мартівських ід, котрих наказано було боятись Цезареві), перейшовши ефектну залу сього будинку, котру я бачив уперше, скромно роздягнувшись у «дедушки Бориса» — служителя учебного округа, я прийшов в більш ніж скромні покоїки, заставлені простими лавками, з таким же простим столом посередині, і застав там тодішню раду. Представника від ТУП-а на місце Дорошенка, Ол. Волошина тоді ще не делеговано. Представником від кооперативів, крім Крижановського, був ще Володимир Коваль, голова сільськогосподарського централу, який, одначе, бував дуже рідко. Так само Стешенко, що рахувався представником учительської організації. Представником від «співочих товариств», винайдених компанією Антоновича-Мухи, був сам Дмитро Вол[одимирович] Антонович, котрий тоді рахувався при київськiм Червонiм Хресті як мобілізований на війну, Сергій Феофанович Веселовський і декотрі з молодших с.-деків. Серед представників від студентства визначалась особливо представниця жіночих курсів Скрипникова і студент політехніки — пізніший секретар Ц. ради Михайло Єремїєєв, котрого, не вважаючи на його утлу фізику, хвалили як дуже зручного організатора і провідника масових мітингів (думаю, що репутація була перебільшена — принаймні таких талантів я потім за ним не помітив). Крім того, були представники від робітників, здається, від арсенала, і один чи два солдати якоїсь невеликої військової частини, до котрої знайшло дорогу студентство: дуже скромні представники, очевидно, мало розагітовані і маловпливові, але присутність їх дуже цінилась як перший зв'язок з військовою масою. На засіданнях читано листи з провінції, що починали надходити на перші вісті про зав'язання (властиво — процес того зав'язання) якогось українського громадського осередка в Києві. З'явилися і в своїй особі більш випадково, ніж умисно прибувші люди з провінції, та шукали зв'язку. Між ними був і Шаповал, що, не попавши тоді в Києві на початок, виїхавши на поклик Терещенка, приїхав тепер, коли не помиляюся, з пок[ійним] Хомиком¹⁰⁵, який мав заняття в трубчевськiм лісництві: вони зголосили бажання місцевої української громади мати свого представника в Центр[альній] раді (Шаповал назбирав там чимало людей, котрим приходилось де-небудь стати на роботу для оборони, щоб не бути посланими на фронт: був там Ів. Ол. Мар'яненко¹⁰⁶, Ол. Мицюк¹⁰⁷ й інші). З огляду на се була громада цілком випадкового складу, не місцевого, територіального характеру, се домагання викликало деякі сумніви, і кілька днів відкладалось за різними, пильнішими справами, так що Шаповал навіть образився і загрозив, що як зараз не приймуть його громади, то він поїде назад. Тоді наборзі перевели ухвалу, і він [у]війшов в склад ради як делегат тої громади.

Того дня, як прийшов [я в]перше до Ц. ради, 14 березня (як я те вже спом'янув), засідав кооперативний з'їзд Київщини, в великій залі того Педагогічного музею, і він став властиво першою серйозною маніфестацією нового українства, що повставало в нових умовах «розкріпощеної Росії». В порівнянні з скромним українським мікрокосмом, Ц. радою, що містився там

в якимсь заковулку Пед[агогічного] музею на долині, се показне зібрання, що заповнило собою його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією. На з'їзд — для зв'язку і контакту, а також і для демонстрації, — поприїздили українські кооператори з інших сторін: забирали голос іменем кооперації інших губерній і пропонували резолюції у розмірі всеукраїнським, користаючи з того показного значення, яке з'їзд здобув собі в тодішніх обставинах: його вітали делегати київських громадських і революційних організацій, представники місцевої влади. Отже, кооперативний з'їзд, виступаючи в ролі не просто фахової організації, а представництва землі, села і селянства, з одного боку — відповідаючи на сі реверанси, підчеркнув свою солідарність з революційною Росією — закликав всі інституції підтримувати всіма силами нове правительство Росії й демократичний лад її, але, з другого боку, демонстрував перед новими громадськими організаціями і новими панамі ситуації українські домагання. В резолюціях з'їзду вперше пролунав з громадської трибуни тодішній український політичний постулат: Російська Федеративна республіка з національною територіальною автономією України, а поруч того ті чергові постулати даного моменту, які висловлялись тоді при кожній нагоді українцями: заведення української мови в школі, в адміністраційних і судових установах України, повернення галичан, забраних і засланих російською владою, і под. З'їзд домагавсь також негайної заміни поліції народною міліцією, організації нової виборної адміністрації, висилки на фронт поліцейського та жандармського персоналу. Дебати велись майже виключно по-українськи, з'їзд маніфестував свою солідарність і тісний зв'язок з українськими організаціями. Я був запрошений делегацією з'їзду і вибраний почесним головою, кілька разів промовляв — між іншим, ставив і обгрунтовував в дусі всеукраїнської національної єдності домагання негайного повороту галицьких засланців. По трьох роках всякого в'язницького і засланського, підполіційного існування — позбавлення права і можності якогось явного єднання з громадянством, — були се для мене світлі і радісні хвилі — дихати «вільним повітрям», промовляти до ширшої аудиторії, не оглядаючись на шпиків і яке-небудь «начальство». Але і для українського громадянства — його київського центру — се було перше революційне хрещення, момент незвичайно важливий в його динаміці.

Сі два дні, 14 і 15 березня, в котрих паралельно проходили засідання Ц. ради і «Першого вільного кооперативного з'їзду» і демонстрували київському і позакиївському світові свою солідарність і національну зв'язь, значно піднесли українські настрої і зокрема самопевність Ц. ради як національного представництва, та й дійсно дали йому певні підвалини. Учасники з'їзду, роз'їхавшись по провінції, розносили вість про новий український курс — національного самоутворення і його новий осередок. А Ц. рада набрала охоти використовувати інші чергові збори Київщини для скріплення свого громадського значіння — супроти неприяних київських міських організацій.

Другого ж дня після кооперативного з'їзду (16.III) власне відбулись такі збори — мало помітні, але незвичайно важні в процесі наростання української акції. Се були збори делегатів повітових земств Київщини, з участю представників різних громадських організацій, скликаних головою земської управи і губернським комісаром Михайлом Акинфієвичем Суковкіним¹⁰⁸. Я мушу присвятити кілька слів сій цікавій — скоро потім забутій і затертій фігурі, що відіграла свою роль з чималим значенням в тім моменті.

Був се типовий російський бюрократ, уже не молодий, років під 60, не дурний — або, як похваляв його М. Стасюк¹⁰⁹, «умудрений», без монархічних скрупулів, готовий іти разом з якими-будь панамі ситуації, аби вони відповідно його цінили — себто давали відповідні позиції. Великорос походженням, він дечим був зв'язаний з краєм; його жінка була одна з доньок К. Д. Ушинського¹¹⁰, звісного російського педагога — одного з фундаторів російської школи, оборонця української школи. Ушинський служив в Петербурзі, і його сім'я була, очевидно, цілком російська, хоч сам він був з походження українець; сім'я його жила по його смерті в Києві¹¹¹. У Суковкіна

був масток десь коло Ржищева; вони інтересувались потроху сільським майстерством — Ушинські, крім прийнятих по батьку інтересів до шкільництва, здається, потроху займались також мистецтвом. Пізніше пані Суковкіна якось приходила оглянути мої колекції і говорила про свої замилування в народнім мистецтві. Для характеристики настроїв анекдот, що оповідався потім: коли Суковкін почав брататись з українцями, його сина, кадета чи пажа, чи щось в тім роді, питали товариші, як се його батько раптом став українцем, на що син пояснив, що се тільки для політики. Першим чи одним з перших кроків сеї його політики були запросини представників Ц. ради на загальні збори. Не знаю, скільки в тім було ініціативи самого Суковкіна, а скільки загального земського ухилу в український бік. Я не стояв близько до київських земських кругів, але се загальновідома річ, що відмінно від міських самоврядувань, які ставились до українського руху підозріло і ворожо, земства, особливо після свого революційного поновлення, тягли до українського руху досить сильно. Київське губ[ернське] земство поновилося ще перед моїм приїздом — з тих-то надзвичайних земських зборів вислано було мені до Москви привітальну телеграму. До земської управи вибрано В. Прокіповича, В. Пожарського¹¹², А. Сербиненка¹¹³ (сих двох від кооперації) і свідомого селянина Г. Сніжного¹¹⁴, так що воно зразу українізувалося в своїй роботі, і Суковкін ставився до сього українського курсу цілком свідомо — сприятливо. Тому не виключено, що се його ідеєю було спертися на українським елементі против міського комітету громад[ських] організацій з його далекосяжними претензіями. Суковкін і інші земці були, очевидно, невдоволені, що сей київський комітет, зложений з представників організацій міських, претендував на провідну ролю в губернії і навіть в цілім краю, — хотів бути його центральним органом, а тим часом <...> їх, земських діячів, не покликав до участі або полишив їм третьорядні ролі. В головах земців, очевидно, вертівся план протиста[ви]ти сьому міському центрові земській — така схема була дана першими воєнними організаціями. Не знаю, чи на се власне й були скликані згадані збори 16.III, чи сей план виник під час конференції, — проти загального комітету як представництва чисто міського організувати комітет земський, насамперед Київської губернії, а потім доповнити його представниками інших земств і перетворити в краєвий, і тим способом положити край претензіям київського комітету на ролю краєвого представництва.

Пізніш, коли київський «губернський комітет», що виник з сих планів, вже зорганізувався, а з кругів міського комітету стали появлятися в пресі звістки про перспективи його перетворення в «орган Временного правительст-ва в пределах местностей, тяготеющих в хозяйственном и культурном отношении к Киеву», в київських газетах була звістка, що з центру дано було наказ організувати губернські комітети. Але в дійсності ініціатива, мабуть, була місцева («Киев[ляни]» 29.III). Сяк чи так, але 16 березня згаданий з'їзд повітових земств зібрався, і до Ц. ради доволі несподівано прийшов заклик прислати своїх представників, щоб узяти участь в сій конференції й організації комітету. Ми скористались з сих запросин досить <...>, спираючись на якісь фрази запросин, і вислали цілу купу делегатів, — здається, чи не по числу всіх повітів Київщини, і я сам пішов в їх числі. Конференція була ділова, малоінтересна і не давала нам нічого цікавого, окрім участі в сформуванні комітету: Суковкін підтримав цілою силою наше право чи нашу бажаність в сім комітеті, і від нас пройшло багато членів, — здається, чи не шість членів, і до них стільки ж заступників: я і моїм заступником Д. Антонович як містоголова Ц. ради, Володимир Шульгін, представник студентства (він став секретарем сього земського комітету), М. Стасюк, Корольов¹¹⁵ і Синицький¹¹⁶, котрі не хотіли інакше як вдвох, і тому я поставив обидві кандидатури. На 14 членів комітету було 10 українців, 2 жиди, один представник великої власності і один член губерні[ської] зем[ської] управи. Крім того, як репортер брав участь в засіданнях і інформував [про сі] засідання з українського становища Ісак Пугач, пізніший редактор «Народної волі». Завдяки всьому

і тому також, що сам Суковкін виявив бажання йти по українській лінії, комітет дістав відразу вповні український характер, ішов за директивами Ц. ради, був її першою експедитурою загального, не виключно національного характеру і служив для неї цінною контрбазою, на котрій вона могла опертись против претензій й махінацій київського комітету гром[адських] організацій, далі дуже неприхильного українству і Ц. раді як його представниці. Я сю прислугу Суковкіна і його охоту йти за українцями записав у серці своїм і потім, як нижче скажу, хотів видвинути його як нашого посередника в відносинах з Тимч[асовим] урядом. Люди, які не знали ближче його позиції, дивувались і брали мені то за зле. Особливо «заднім числом», коли Суковкін дійсно скомпромітувався, вже за гетьманства, післаний до Константинополя радником посольства. Але я думав, що тоді він міг бути нам корисний.

Пекучою потребою нашого внутрішнього життя було відновлення преси. Я згадував, як старанно її розбито і затоптано в Києві під час війни. Всі заходи коло утворення якогось українського органу не привели ні до чого. Треба було творити наново. «К[иевская] мысль» проманіфестувала свою «прихильність» [до] укр[аїнського] слова, давши місце статті на укр[аїнській] мові [«На святі волі»] в № [77], написаній для сеї газети (?) Єфремовим. Ся скупенька маніфестація тим болючіш підчеркнула відсутність українських видань. Але для відновлення їх потрібні були засоби. Їх мала тільки стара симиренківська фундація. Як член її я брав участь в нарадах. Вона рішила відновити стару «Раду» з додатком «Нова» під фірмою «Товариства підмоги науці, літературі і штуці». Ухвалено купити друкарню. Дійсно, київські друкарні були переповнені, приходилося впрошуватися, шукати ласки чи протекції і ніколи не бути певним, що робота буде зроблена. Щоб повести якусь значнішу видавничу роботу, треба було мати свою друкарню. Справу доручено Синицькому, і він посватав друкарню Барського, в котрій друкувався давніше «ЛНВістник», щоб перейняти від попереднього власника — акційної спілки (<...> з сім'ї К. М. Барського, було рішено утворити спілку з членів фундації, щоб між неї роздати її уділи. Я одначе не хотів входити в се число, не бажаючи зв'язуватися з ніяким підприємством комерційного характеру, але з хвилиною, коли друкарня перейшла до сеї спілки, фактично в ній зосередив свою видавничо-друкарську роботу і щотижня виплачував їй з своїх приходів умовлену суму. Се сталося в середині квітня: перший № «Нової ради» вийшов в своїй друкарні 11 квітня.

Тим часом в пекучій потребі давати якісь звідомлення з Ц. ради прийшлося скористати з помочі Шаповала, що законтрактував був друкарню артілі для якихось своїх видань — правдоподібно, в зв'язку з політичною акцією, котру залишив його патрон Терещенко. Він приїздив і від'їздив і під сю пору був у Києві з своїм помічником по лісництву Іваницьким, молодим правником, який потім трагічно закінчив своє життя — вкинений в корабельну піч матросами. За порозумінням з Шаповалом йому було поручене зредактоване першого номера «Вістей Центральної ради», бо він ще як Шаповалів помічник мав наглядати в друкарні його видань, то сим способом можна було сподіватись вчасного виходу нашого листка. Людина до газетярського діла була, як виявилось, недосвідчена, і зложив він сей листочок дуже неумудро — але що ж, головне, що він вийшов-таки на неділю, на українську маніфестацію 19 березня і сповнив своє діло, сказав київській людності, хто робить маніфестацію, для чого. Його продавали на улицах і розпродали весь наклад.

Схвилювано дивлюсь я тепер на сей більш ніж скромний листок з аншлагом: «Сьогодні у Києві українська маніфестація» — і з поясненням, що розпорядок маніфестації був звечора опублікований в київськ[им] бруків[им] листку «Последние новости» завдяки Ісачкові Пугачеві. Відомості про військовий комітет, студентську раду, комітет об'єднаних громад[ських] організацій і губернський комітет, кооперативний з'їзд і віче 16 березня, об'явки укр[аїнських] часописів і стан шкільної справи. Але — се інформація Центральної ради про себе: «Представники всіх українських груп, товариств і гуртків вибрали і призначили Українську Центральну раду в Києві, щоб

вона орудувала усіма справами нашими. Сьогодні вона уряджує маніфестацію, на дні 6—8 квітня скликає загальноукраїнський конгрес для установлення постійних членів Центральної Української ради, відкриває збір грошей на «Український Національний фонд». Вчисляються організації, представлені в Українській Ц. раді, її персональний состав, комісії, в ній організовані. Кілька коротких відозв закликають українців використовувати момент, прибувати до Києва на працю, звертатись по всякі відомості до Ц. ради. На взірєць наводиться лист київського духовенства, що на своїх зборах вибрало представників і звернулось до Ц. ради з прошенням — допустити їх на свої зібрання з правом голосу і т. д. Все се безконечно скромно, загально, нічого більше, властиво, як голос — адреса. І більше справді вона ледве чи могла дати в тім моменті. За чотири дні, 21.III, пізніш вийшов другий такий же листок, що описував маніфестацію 19 березня. Ще за чотири дні вийшов перший нумер «Нової ради». «Вісті» як єдиний український голос стали непотрібні. Вони виходили потім ще протягом кількох місяців як публікація протоколів Ц. ради доволі неакуратно, з великим спізненням (всього вийшло 15 нумерів, останній подвійний — 15—16), що довели сі протоколи до кінця червня.

Друга справа, що захоплювала киян в ті дні, се була організація школи. На дві третини їх се були люди так чи ін[ак]ше зв'язані з сею справою — як педагоги, батьки, шкільні автори. Старий постулат, що носився всі сі роки в бічній кишені і попорядковані всі підшивки, домагався реалізації. «Товариство шкільної освіти», зложене ще перед революцією, вийшло наяв і старалось якнайскорше продемонструвати українську середню школу — тому організації нижчої не стрічалися з ніякими запереченнями. В школі імені мого батька мав бути заведений український виклад, се було [ви]рішено. При міській шкільній комісії утворено українську підкомісію, і туди мали запросити Стешенка й мене. Не було сумніву, що ся справа піде сама собою швидко, як та мінімальна уступка українцям, яка була прийнята всіма, крім крайніх правих. Але школа середня, школа вища, організація науки? По сій лінії треба було доказувати багацько, боротись, доводити на конкретних прикладах. Ряд українських діячів на се звернули всю свою енергію, на чолі їх пок[і]йний Стешенко, що підпорядковував сій справі всі інші свої інтереси — як старий с.-д. і український опозиціоніст. Я мусів уривати з свого часу щось також і для сеї справи. Я взяв на себе реферат вищої школи на всеукр[аїнським] з'їзді, що проектувався на найближчим часі. Підняв справу Академії наук в [Українським] науковим товаристві, в котрім узяв наново головуство з поворотом (формально се було переведено на зборах 23.III, а 29.III на мою пропозицію ухвалено утворити комісію для вироблення статуту Академії та переведення її організації). Найближчою черговою справою було утворення першої української гімназії: матеріалом для неї мала послужити передусім школа, організована в попередніх роках для українських біженців і засланих дітей з Галичини, Волині і Холмщини. В суботу 18.III відбулося святочне відкриття сеї гімназії, на початок в складі I і II класу, скільки пригадую. Ми всею сім'єю їздили на се свято, спеціально близьке нам тим, що воно призначалось, як я тільки що сказав, для бідних, вивезених з Галичини і Зах[ідної] України, дітей, котрими моя жінка й донька по змозі займалися. О. Павло [Щепанюк] служив молебень і промовляв до дітей, так само [Іван] Стешенко як фангичний керманіч шкільної справи. Просили й мене сказати кілька слів до дітей, що я і вчинив з великою приємністю.

Та поминаючи сю домашню роботу, я з тим гуртом, що взяв на себе представництво назверх в Центральній раді, мусили думати про те, щоб продемонструвати українську стихію перед чужими. Саме перед тим, в неділю 12 березня відбулася велична українська маніфестація в Петербурзі: масовий уличний

похід в честь шевченківського свята і російської революції, в котрім взяло участь українське студентство, робітництво і вояцтво, в імпозантних розмірах і у взірцевім ладі. (Рахували якихось 25 тисяч учасників), що виступали під гаслом «Нехай живе вільна Україна у вільній Росії» (гасло потім залюбки повторювано як найбільш приємне, зросійщеною українською інтелігенцією — коли пізніше український рух висунув гасла більш радикальні). Демонстрація зробила дуже сильне враження в російським громадянстві (для багатьох було свого роду відкриттям), але в Києві не було ще звісток про неї, то значить були про загальну демонстрацію, а не було нічого про ролю в ній українців — тому тут з деякою обережністю і сумнівами щодо можливості успіху підходили до гадки такої демонстрації в Києві. Попереднє життя не давало ніякої вказівки в сім напрямі. Рішено було, для проби, виступити з українськими прапорами в загальній маніфестації на честь революції — «святої свободи», призначеній на день 16 березня, а після сеї репетиції — організувати самостійну, окрему українську маніфестацію в неділю 19 березня.

Проба удалась добре. Я сам все ще не виходив нікуди, крім Ц. ради, що була неподалеку, щоб не промочити ніг і не перестудитись, але дружина і донька виходили подивитись — себто, зайнявши обсерваційний пункт на куні свігу при Володимирській [в]улиці, дійсно бачили показне число синьо-жовтих прапорів, так що вони доволі помітно вирізнялися серед загальних червоних (українські групи йшли з червоними й українськими прапорами, з гаслами українськими й загальнореволюційними). Під час промов на Софійській площі учасники домагались, щоб показавсь перед ними і Грушевський, що було прийнято Ц. радою як добрий організаційний симптом. Отже, в неділю 19 [дня] ми рискнули з своєю самостійною маніфестацією.

Збірним місцем була призначена площа коло Володимирського собору, куди мали прийти процесії місцеві з своїми прапорами й іти походом перед думу, потім на Софійську площу, перед Богдана Хмельницького, де мали держатись промови і виноситись резолюції. На сей день у мене з'явилися і калоші. В. М. Леонтович привіз від Софії Ів. Симиренкової калоші покійного Васня Федоровича, що були мені по мірі, так що я міг марширувати куди хоч.

День був гарний, теплий, сонячний. Весна заходила раптова, тепла; сніги топилися бурно; Дніпро розливсь, нове життя грало в природі і в людях. Весь Київ, можна сказати, виступив: одні в процесіях, інші на них дивитись. Українських процесій і прапорів зібралася сила, гарно було дивитись і на маніфестантів — переважно молодь, не розкішно, але порядно і чисто вбрану, в піднесенім і святочнім настрою, і на веселі, такі весняні, синьо-жовті прапори, кольору сонця на ясному небі, а поруч них, як маки, червоні революційні гасла — бадьорі, ще не стерті і не звульгаризовані.

Я йшов в громаді депутатів Ц[ентр]альної ради, клубу жіноцтва; Ів. Ів. Щітківський¹¹⁷, голова міського комітету будови пам'ятника Шевченка, виготовив гарну корогву з портретом Шевченка, і ми йшли при ній: на переді пані Понятенкова¹¹⁸ — тепер покійниця — з Кулюнею несли гарну жовто-блакитну корогву. Деся там була і оксамитна хоругов з вишитим архістратигом Михайлом, з любов'ю й ентузіазмом споруджена з якихось фамілійних шат «українками-католичками», Фр. Вольською з компанією, як дружня рука, що простяглася з-під вікової навали польсько-шляхетської неправди. Охочі рахували корогви — нарахували щось понад 300 самих національних. Особливо значущий був похід військових частин, з українськими і червоними прапорами, з самим військовим комісаром Оберучевим, з котрим потім так сумно прийшлося розсваритись. Для сенсації гарцював на конях з кількома молодшими старий Садовський в козацьких костюмах. Юрби глядачів або приглядалися з хідників, з балконів, вікон, або йшли поруч з процесіями.

Коли ми зблизились перед думу, з балкона її почались промови до маніфестації. Там зібралася президія думи, різні високі чини адміністрації, представники комітету гром[адських] організацій і військових рад. Вважали потрібним після ефектного виступу українських депутацій на загальній маніфестації 16 березня виявити їм громадську пошану, «оказать внимание»

сим разом. Похід спинили. Відповідаючи на сі привітання, стали промовляти оратори з процесії. Слова губились серед такого великого простору; їх чули тільки, хто стояв поблизу. Імпровізував і я коротку промову. Говорив я про велику хвилю, що надійшла і положила на наше покоління великий історичний обов'язок, котрий мусимо виконати, закликав присягтись перед прапорами, перед котрими я промовляв, перед лицем Тарасовим, що ми сьому обов'язково віддамо всі сили¹¹⁹. Говорилось дійсно з душі радісної і бадьорої, і приймалося в щирості і повазі. Коли наша група підійшла до балкона думи, з промовою виступив Штейнгель, від комітету гром[адських] організацій, вітаючи мене як одного з старших провідників українського руху, підчеркуючи свою близькість до нього і мене, — доволі се мало відповідало тому відношенню, яке він виявляв перед кількома місяцями, як бачив мене засланцем, але що ж — прийшла інша хвиля. Також Фрумін, теж з комітету, котрий в українських кругах встиг здобути репутацію неприємного противника, котрого визволена Росія вертає до батьківщини і вітає серед свого народу. Я став коротко відповідати, але почали кричати, щоб я промовив з балкона. З думського будинку прийшло кілька людей, щоб провести мене, але мене взяли на руки і так понесли через думський будинок, по сходах на балкон. Тут мене вітали зібрані досгойники — між ними й юда-предатель генерал Ходорович, що в 1914 р. так мерзко предав мене в руки жандармів, уважав потрібним мене щиро привітати і поздоровити з поворотом. По сім я промовив кілька слів до маніфестації, котрі, очевидно, мало кому були чутні, в тім роді, що ми дякуємо за привітання і раді будемо спільними силами будувати новий свободний лад, і маніфестація пішла далі, мене ж всадили на дрожку й повезли скоренько на Софійську площу, щоб там зайняти місце для промови, бо потім не можна було б пробитись через натовп процесії.

На площі не було ніяких приспособлень для промовців. Навколо Богдана стояли дрова в сажнях. Вони мали служити трибунами. На одну з сих трибун виліз я, на сусідні — інші оратори. Різні добровольці-священники імпровізували молебень. За яких чверть години площу стала заповняти процесія. Людська ріка, забарвлена різнокольоровими корогвами, плила й плила без кінця, заповнюючи свободну площу, сусідні вулиці, покриваючи стоси дерева. Хмельницький на своїм коні неначе рухавсь і вимахував булавою над сими людськими хвилями, причеплена до його булави довга синє-жовта корогва надавала ілюзії руху. Коли людська маса (...) і ствердла, почались промови. Говорилось одночасно з різних місць, бо слова було чути найближчому оточенню, але й підносили різні окрики. Пролунали перші окрики на честь Центральної ради. Були й на мою адресу. Нарешті були зачитані резолюції, заготовлені в Ц. раді:

«Ми, українці, зібрані у Києві 19 березня, на першій українській святі свободи, вітаємо відновлення народовластя, знищеного царським деспотизмом і одноставно постановляємо:

1. Піддержувати Центральне правительство, помагаючи новий свободний лад, і т. д.

2. Ствердити йому наші сподівання негайного скликання Установчих зборів... котрі мають ствердити автономний лад, котрий на Україні заводимо.

3. Зажадати від Тимчасового правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людність до всяких жертв, **для того** негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало б потребу широкої автономії української землі і поробило б одразу всі заходи, щоб надати український національний характер [Україні]...

4. В справі переведення сих постанов віче доручає Укр[аїнській] Центральної раді порозумітися з Тимчасовим правительством».

Резолюції були прийняті. Депутації почали поворотний похід, людська ріка почала розщеплюватись...

В радісній настрою вертався я додому. Се був, безперечно, один з найясніших, найрадісніших днів мого життя і — українського життя взагалі. Єремеев іменем молодіжі розчулено дякував мені за успішне переведення

маніфестації; моїх заслуг в тім не було, я тільки, як і потім, пильнував піддержати все, що могло скріпити наступ українського життя,— що на мій погляд могло бути повзятє й переведене без провалу, але раз повзятє — мусило бути й переведене солідно й імпозантно, без компрометації. І коли я тепер, по всіх пізніших переживаннях — по коротких українських досягненнях 1917-8 рр. і всіх пізніших погромах — спиняюсь гадкою на сім першим тижні мого побуту на «Вільній Україні» (12—19 березня), перебираю в пам'яті, за поміччю тодішніх часописів, все, що робилось, а особливо — зачиналось, я не відчуваю ніякої гіркоти і жалю, а тільки радісне вдовolenня, що мені довелося бути не тільки свідком, а й деякою <...> в тім руху. Небагато було в життю України таких тижнів, як сей, і на його скромних ділах і починах я вважав потрібним спинитися з деякою, може, й дріб'язковістю.

Мета маніфестації 19 березня була осягнена: вона виявила наглядно, яскраво й імпозантно, що українство — се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків-інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає й підіймає.

Сей успіх наповняв нас вдовolenням і в тій же мірі занепокоїв весь київський неукраїнський світ. Його провідники думали, що, віддавши українству ті реверанси, зроблені ними з балкона думи, вони на тім і покінчать з ним: погладжені по голівці підуть гречно до свого дитячого покою, полишивши старшим спокійно дискутувати і рішати про долю свою й їхню. Коли ж прочитали в газетах резолюції віча, підчеркнені мною слова, де говорилось про жадання негайного признання автономії України, і про замір **будувати її власними силами з долини**, не чекаючи дозволу з центру, — се збудило невдоволення, тривогу і гнів. Українські діти рішучо не були гречні. Вони були непослушні, аrogантні — своєвільні. Вони хотіли разом з старшими дискутувати і рішати, — вони збирались щось робити на власну руку!.. Се вимагало суворої науки і приборкання.

Оповідано такий анекдот <...>, то в усякім разі він дуже відповідав реальним обставинам. Під час походу українських маніфестантів з жовто-блакитними прапорами якийсь «дворник», представник сеї капосної категорії підполіції царського режиму, запримітивши з невдоволенням щось нове і незвичайне, спитав когось з перехожих:

— А это кто ж такие будут?

— Украинцы.

— И этих тоже корми... (і сих ще годувати?!)

Се обурення <...> паразита, що відростив собі черево на українських харчах і тепер в своїй бездонній ігнорачії пошивав в паразити представників тої самої місцевої маси, на тілі котрої він весь вік паразитував, — воно віддавало, в формі грубішій і менш культурній, але вповні адекватній, як краплина води, зовнішній світ, настрої російської і зросійщеної інтелігенції України, і спеціально Києва, хоч якою культурною і соціально-розвиненою вона себе вважала! Сі адвокати, публіцисти, урядовці і «громадські діячі», котрі весь вік свій, з діда і прадіда жились премією за обрусіння, в тій чи іншій формі, може, не завжди ясно уявляючи собі залежність від сеї премії своїх вигід, — тепер схвильовались і настобурчились, зачувши можливість їх утрати. В київських «громадських кругах» зацуміло, закипіло, і за кілька днів ми були покликані <...>. Але поки що ми спішили використати свій успіх і, опираючись на ту маленьку базу, котру нам удалось продемонструвати, зробити дальший крок в розгортанні українського життя й його постулатів.

За демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських. Ми — для сього часу се «ми» були головно, крім мене, Д. В. Антонович, С. Ф. Веселовський¹²⁰, почасти Ф. І. Крижанівський і М. С. Ткаченко¹²¹ — вважали черговим завданням скликання всеукраїнсько-

го з'їзду як можна скорше, щоб задокументувати перед центральним урядом серйозність і невідкличність українських національних домагань. Тимчасовий уряд мав тенденцію відкладати все до Установчих зборів і туди пакував українську справу в комплексі національного питання взагалі. Але справи Фінляндії, Польщі, Полудневого Кавказу він признавав постільки ясними самі собою, що уважав можливим негайно, своєю властю декретувати їм політичні права, не чекаючи Установчих зборів. Нам, значить, треба було продемонструвати загальнонародний імперативний характер українських домагань, можливо, яскраво і недвозначно, — коли ми хотіли добитись розв'язки українського питання. А ми ж і не думали ні про яку іншу розв'язку, крім мирної. Через голови наших київських неприятелів і клеветників нам треба було показати не тільки Тимчасому урядові, а всьому російському громадянству, що наші домагання — се домагання загальні, народні, і народ чекає їх сповнення нетерпеливо, бере до серця кожду проволоку, і жартувати таким відкладанням «до Установчих зборів», котрі невідомо коли відбудуться, се річ не зовсім безпечна. Що ці домагання треба задовольнити негайно, коли Тимчасовий уряд і вся демократична Росія хоче, щоб український народ брав до серця її інтереси, і охороняв, і підтримував як свої!..

Щоб підвести базу під Укр. Центр. раду як всекраєве представництво, ми вважали потрібним організацію конгресу України по територіальному принципу: щоб представництво було від всієї людності певної територіальної одиниці. Тоді перевибрана таким конгресом Ц. рада була б органом волі краю — мала б право конститувати.

Але відразу, в тодішніх обставинах ми на се не сміли пускатись. Тому те, що ми скликали, — було українським національним з'їздом, коли б він удався, за ним можна було б скликати-таки всекраєвий конгрес. Але і для з'їзду я виробив систему представництва мішану, так що в ній, крім представництва національного, було дещо і від представництва територіального. Представництво давалось українським національним організаціям — від кожних десяти організованих в якійсь організації українців можна було послати на з'їзд одного представника; але одного представника могла послати і кожна сільська громада, котра б того схотіла, кожна фабрика чи завод, і кожна військова частина. Тільки такі представники, наділені письмевними мандатами, матимуть право рішачого голосу на з'їзді — се ми підчеркували, щоб не дати притоки трактувати його як самочинне і невідповідальне збирище, — всі інші гості будуть на з'їзді гістьми без права голосу. Рахуючи, що для того, аби оголошення наше могло стати звисним на провінції і могли відбутись вибори делегатів, треба повних два тижні, щонайменше, ми призначили з'їзд на великодні свята, на дні 6, 7 і 8 квітня (четвер, п'ятницю і суботу на великоднім тижні), і першу оповістку про се подали в першій числі «Вістей» 19 березня, а в «Новій раді» з 28.III було надруковано доволі детальну програму з'їзду і інструкцію про вибори до нього, вироблену мною, продискутовані й ухвалені Ц. радою.

Сі два тижні, між маніфестацією 19 березня і національним з'їздом, я працював в гарячковім захопленні, в піднесенім і тривожнім настрої. В нашім осередку після сього блискучого успіху маніфестації помічалось деяке пониження енергії — ухил до спочину на свіжоотриманих лаврах. Та й праці було у кожного багато в своїй ділянці — кожному хотілося використати момент в своїх біжучих справах, громадських та й персональних, і помічалось деяке недооцінювання загального і головного за оцими — «приватними і малими» ділами. Свою вступну статтю для «Нової ради», написану слідом за маніфестацією, я власне звернув против мінімалізму в трактуванні моменту, його недооцінювання. Після перевороту 1918 р., та ще й до нього, мене в самотійницьких кругах представлено мінімалістом, людиною без державницького почуття. Але в перших стадіях революції я якраз був максималістом в порівнянні з переважною більшістю української інтелігенції.

Я писав в згаданій статті:

[«Нічого більш помикавого не може бути тепер, як витягувати старі

українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого недорозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. [...] Потреби і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту» (Грушевський М. Велика хвиля // Нова рада. 1917. № 1. С. 2.)]

В іншій статті («Повороту нема», «Н[ова] рада» № 4, з 30.III) повторялося те ж саме.

Се були для того часу ще дуже сміливі заскоки вперед, котрі я старався лагодити для людей, що стояли поза українським рухом, запевняннями в тім, що ми не дамо українському національному рухові стати націоналістичним і запевнимо свобідний розвиток неукраїнській людності («Народам України», в великоднім номері «Нової ради»). Хто се ми — се зіставалось іще загадкою, і я, висловлюючи так самопевно, на власний риск і відповідальність свої гадки про найближчі завдання і обов'язки українського громадянства перед моментом, видавав векселі, які були покриті, правда, що покриті вповні і без застережень, Центральною радою нового складу. В тодішнім піднесенні, [яке], ясно, доти мені ніколи не доводилось переживати, в припливі сили, також небувалім, я тлумив в собі сумніви, які підіймались, і [в]повні виступав твердо і рішучо, підроблюючи своєю міною (...) оракула певну розпороченість, розгубленість і хаотичність українського громадянства, що по довгій летаргії тільки що переходила стадії консолідації.

Для кожного номера «Н[ової] ради», що в очікуванні власної друкарні виходила в якійсь убогій партачці на Сінній площі, я писав статтю. Як тільки з'явилась своя друкарня, я зараз їх зібрав і з деякими змінами випустив брошурою п. з. «Вільна Україна. Статті з останніх днів». Разом з тим я ладив ширше політичне сьєдо даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Ц. ради — «Якої ми хочемо автономії і федерації» (се була перша брошура, котру я випустив, і вона розійшлась щось чи не в 70 тис. примірників, в кількох виданнях); «Хто такі українці і чого вони хочуть» — начерк економічної програми, в котрій я розвивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу — «кожному по його потребам і від кожного по його спроможі»; «Звідки пішло українство і до чого воно йде» — короткий начерк української історії. Я переглянув також і видрукував наново свою збірку «Про українську мову і школу». В перших місяцях революції сі брошури відповідали печукій потребі й ішли дуже сильно — я ледве встигав їх друкувати в сильно завантаженій друкарні «Товариства підмоги укр[аїнській] науці, літературі і штуці». Пробував я дещо вмістити в інших друкарнях — в чеській друкарні Швиговського, що потім купили укр[аїнські] кооперативи; туди віддав я свою брошурку про школу, але її там теж безконечно довго друкували і так взагалі неохоче що-небудь приймали, що я кінець кінцем мусив обмежитися друкарнею «Товариства», що фактично перейшла до українських рук коло 10 квітня.

Так, працювалося сильно. Але я чув себе щасливим, по кількох літах засланя, в своїм милім кабінеті, серед зібраного в нім старого українського мистецтва — образів, портретів, посуду, арматури, що дивилися на мене з усіх стін, коли я підіймав очі від паперу, а в вікна заглядало наше українське сонце і мирна картина відкривалася на київські згір'я і долину Дніпра. Я будився рано і працював до полудня, по можності нікого не приймаючи і відриваючись тільки для телефона. Від полудня, звичайно, забирали весь час всякі засідання. Робота розгортувалася велика, але людей було мало. На поклики Ц. р. зголошувалась молодіж до всякого роду технічної праці, працювала без грошей. З нашого [приміщення?] переднього ми вилізли на поверх, все більш опановували велику залу — а всяка канцелярська робота розташувалася в коридорі навколо сеї зали. Тут ставилися столи й імпровізувалися комісії, канцелярії. Але відчувалася слабкість керуючого осередка.

В сій початковій стадії й вивозили на собі головно с.-деки (Антонович, Стещенко, Веселовський, Єфремов), але їх було мало, і їх відтягала організація робітництва і своєї партії. Антонович рахувався головою «маніфестаційної комісії», Веселовський — «агітаційної». 18 березня відбулись інструкційно-організаційні збори першого кадру агітаторів, що виїздили на провінцію; один з молодих с.-деків, видних в роботі Фіоровський, вияснив, як належало ставитися до найбільш державного і гострого в тім часі питання — до війни, котру все, що групувалося коло Ц. ради, рішучо не приймало, але не відважалося різко виступити супроти курсу, прийнятого Тимчасовим урядом і всіма російськими партіями, крім більшовиків. Як відомо, се був той камінь, на котрім розбилася буржуазна російська революція, що її провідники не рішилися ліквідувати війну (хоч мали на се навіть формальне право в самих договорах з союзниками, з огляду на революцію), а, навпаки, сидкувалися довести, що якраз демократично-республіканське правительство зможе краще повести війну, ніж деспотичне царське. Відкликалися до прикладу французької революції, і Керенський взяв портфель военного міністра і роль главоверха; київська залага достроювалася до сього так само, як і міський комітет. З сим приходилось рахуватись, і український курс на сім пункті був весь час невизначний і нерішучий. Винниченко потім попав у велику халепу, коли його фраза, що ми могли б одним словом відкликати українців з фронту й оголити його, була розтолкована так, що українці стоять на такій «отзовистській» позиції, і всяко потім відкликав й роз'ясняв свої слова. А тим часом се було перше питання, з котрим люди звертались до українських агітаторів і представників. Я був у тім щасливім положенні, що не мусив висловитися по сьому питанню. Національний з'їзд також обійшов його. Але се, що він не міг рішучо виступити з гаслом ліквідації війни, було одним з тих небезпечних моментів, в котрім залягали причини наших пізніших бід.

Далі буде.

ПРИМІТКИ

¹ Дальший текст «Споминів» обіймає час від переїзду з Казані аж до літа 1917 року. На першій сторінці вгорі праворуч авторська нотатка: «В Ішлі, 12.I 1922 я зачав се писати на бажання Маринці. На випадок друку треба дати перевірити по інших матеріалах і викинути, що, може, ще не подається до друку».

² Шеремецинський Яків Андроникович — формальний, офіційний редактор журналу «Украинская жизнь». Мешкав на Новинському бульварі, 103 (з 1940 року — вул. Чайковського, частина Садового кільця між Смоленською й площею Повстання). Тут і далі подаю московські адреси в інтересах краєзнавчого дослідження історії української колонії в Москві.

Коментуючи один із записів у щоденнику В. Винниченка, О. Мотиль подає: «Шеремецинський Жак — про нього тільки знаємо, що це давній, ще з дореволюційних часів знайомий і, мабуть, однодумець В. Винниченка. [...] За 24.IV 1916 р. Винниченко у свій щоденник занотував: «Прислав Жак коректу «Хочу!». Щойно написаний роман «Хочу!» саме тоді друкувався у Москві, де жив Жак Шеремецинський, який, мабуть, доглядав за друком на прохання Винниченка. Ім'я Жака і Шеремецинського згадується в щоденнику Винниченка кілька разів. Але докладніших даних про нього ми не маємо» (Винниченко В. Щоденник, том II. — С. 475).

³ «Украинская жизнь» — щомісячний науково-літературний і суспільно-політичний журнал. Призначався для ознайомлення російської громадськості з проблемами України. Виходив у 1912—1917 роках. Фактичним його редактором був С. Петлюра. Редакція й контора «Украинской жизни» містились на Новинському бульварі, 103, помешкання 39.

⁴ Саліковський Олександр Хомич (1866—1925) — громадсько-політичний діяч,

журналіст. Наприкінці 1905 — на початку 1906 рр. разом з І. В. Луцицьким і В. Я. Железновим редагував газету «Кіевские отклики», у 1906—1907 роках разом з іншими редагував і видавав газету «Кіевский голос». Співредактор «Української життя» (1912; 1915—1917). 1917 року голова комітету українських автономістів-федералістів у Москві, комітету Української ради в Москві, губернський комісар Київщини. Узняв участь у з'їзді представників земств 16 червня 1918 р. У жовтні Національний союз висунув його кандидатуру — поруч С. Шелухина й О. Скоропис-Йолтуховського на посаду міністра внутрішніх справ Української держави. У 1918—1919 роках редагував газету «Трибуна», міністр внутрішніх справ УНР. Пізніше емігрував до Варшави, де редагував газети й журнали. Про його діяльність розповідає О. Лотоцький у «Сторінках минулого» (ч. 1—3. — Варшава, 1932—1934).

⁵ Грушевська (дівоче прізвище Вояківська) Марія Сильвестрівна (8.XI.1868, с. Підгайчики, Галичина — 19.IX. 1948, Київ) — перекладачка, дружина М. Грушевського. Закінчила Львівську учительську семінарію (1887). Перекладала з французької — А. Доде (На новім помешканні // ЛНВ. — 1899. — Т. VIII. — Кн. XI—XII; Оповідання. — К.: Л., 1912), Фр. Коппе (За столом // ЛНВ. — 1900. — Т. XII), Г. де Мопассана (Перший сніг // ЛНВ. — 1901. — Т. XIV. — Кн. V; Горля. — Л., 1912), Е. Золя (Смерть Олівія Бекайля. — Л., 1902), німецької — В. Гете (Страждання молодого Вертера. — К., 1912), А. Шніцлера (Література. — К., 1913; Останні маски. — К., 1913; Самітною дорогою. — К., 1915), норвезької — Г. Ібсена (Нора. — К., 1908) літератур. Пропагувала в Галичині твори російської літератури — І. Тургенєва (Оповідання. — Л., 1902), А. Чехова (Мое життя // ЛНВ. — 1899. — Т. VII. — Кн. VIII—IX; Каштанка. — Л., 1901; З гуморесок // ЛНВ. — 1902. — Т. XIX; Змора. — Л., 1904), В. Микулич-Веселитської (Мілочка заручена // ЛНВ. — 1899. — Т. VI). Праці в галузі мистецтвознавства. Член Комітету Українського національного театру (1917).

⁶ Грушевська Катерина Михайлівна (Кулюня) — дочка Михайла й Марії Грушевських. Мою статтю про неї див. у першому томі «Української літературної енциклопедії». Її портрет роботи Івана Труша, підписаний «Портрет панни Кат. Гр.», репродуковано у львівському журналі «Артистичний вістник» (1905. — Зошит I). У книжці видатків М. Грушевського записано: «Труш [серпень 1903?]: Кулюнці портрет 100, рама 3.80» (ЦДА УРСР. — Ф. 1235. — Оп. 1, № 876. — Арк. 9). Зараз портрет зберігається у приватній збірці (Львів).

⁷ Лоскутний готель (товариства спадкоємців Попова) містився у Москві на Тверській вул., 3 (тепер вул. Горького).

⁸ Вільковська (дівоче прізвище Чик) Текля Андріївна (1894—1987) — хатня робітниця Грушевських.

⁹ Дживелегов Олексій Карпович (14.III.1875—14.XII.1952) — історик культури доби середньовіччя й Відродження. Викладав у московському університеті Шанявського (1916). Один з редакторів популярного журналу «Голос минулого».

¹⁰ Каретний ряд — вулиця між Петровкою й Садовою-Каретною, виникла у XVIII ст.

¹¹ Новицький Олексій Петрович (20.IV.1862—24.IX.1934) — історик мистецтва, академік ВУАН (з 1922 р.). У Москві мешкав на М'ясницькій, 21.

¹² Грушевський Олександр Сергійович (12.VIII.1877 — весна 1943, Іртишськ) — історик, брат М. Грушевського. Відомості про останні роки його життя й приблизну дату смерті я записав у серпні 1970 року від покійної нині О. В. Михеєвої, тітки піаніста Святослава Ріхтера, яка була заслана до Казахстану й дала притулок О. С. Грушевському.

¹³ Хруцький Олександр Флорович — присяжний повірений. В його помешканні в Москві відбувались лекції С. Єфремова на різні актуальні теми. У травні 1917 року увійшов до комітету Української ради в Москві від українських автономістів-федералістів. 15 січня 1918 року обраний Малою радою Центральної ради на посаду одного з генеральних суддів. Восени, за гетьмана, призначений сенатором цивільного генерального суду Державного сенату.

¹⁴ Моргуліс Зіновій Григорович (нар. бл. 1870 — ?) — адвокат, помічник присяжного повіреного. Член колегії оборонців, член ТУП, близький до середовища Є. Чикаленка. Член партії Українських соціалістів-федералістів, помічник київського губерні-

ального комісара при Центральній раді. Засуджений у справі СБУ на три роки ув'язнення, але за кілька місяців звільнений.

¹⁵ Кістяківський Богдан Олександрович (4.XI.1868—29.IV.1920) — правник, академік ВУАН (з 1919). Другий син проф. О. Ф. Кістяківського й О. І. Міхель. Редагував журнали «Юридическое обозрение» (1908—1909), «Юридические записки» (Ярославль, 1912—1914), «Юридический вестник» (з 1913 р.). Його життєпис написав М. Василенко (Записки соціально-економічного відділу. — Том I. — 1923).

¹⁶ Корш (псевд. Хведір Корж) Федір Євгенович (1843—1915) — філолог-класик, славіст, орієнталіст, академік Петербурзької Академії наук, дійсний член НТШ (Наукового товариства ім. Шевченка). Прихильник і оборонець українського культурно-національного руху й української мови. Співатор меморіалу Академії наук «Об отмене стеснения печатного малорусского слова» (1905).

¹⁷ «Приазовский край» — щоденна політична, економічна і літературна газета. З 1891 року виходила в Ростові-на-Дону. О. Саліковський редактором його, принаймні офіційним, не був.

¹⁸ Всеросійський земський союз — громадська організація, створена 30 липня 1914 року в Москві на з'їзді уповноважених губернських земств. Допомогала хворим і пораненим, виконувала замовлення головного інтендантства на одяг і взуття для армії, допомагала біженцям.

¹⁹ Абрамович (псевдонім Л. Бурчак) Леонід Іванович (14.VII.1886—21.III.1920) — журналіст. Його некролог написав В. Садовський (Кооперативна зоря. — 1920. — Січень — квітень. — № 1—8).

²⁰ У журналі «Украинская жизнь» В. Винниченко надрукував статті «Открытое письмо к русским писателям» (1913. — № 10), «В чем наша сила» (1915. — № 7), «Непотухший огонь» (1915. — № 8—9), «Лупайте сю скалу» (1915. — № 11—12), «Птеродактили» (1916. — № 4—5) та «Несколько слов о нашей молодежи» (1916. — № 10—11).

²¹ «Пригвождені» — п'єса В. Винниченка (первісна назва — «Розп'яті»). Вперше з'явилась у журналі «Промінь» (№№ 2—4 за 1916 і 5—6 та 7—8 за 1917 роки).

²² Театр К. М. Незлобіна створений у Москві 1909 року. Містився на Театральній площі. Незлобін Костянтин Миколайович (1857—1930) — російський антрепренер, режисер, актор.

²³ Оповідання («Різдвяна казка») В. Винниченка «Дим» з'явилось у першій книжці (том XXXVII) «Літературно-наукового вістника» за 1907 рік. Вміщено цей твір відразу після звернення видавця М. Грушевського «До наших читачів в Росії».

²⁴ «Літературно-науковий вістник» — загальноукраїнський щомісячний журнал. Одним із засновників (1898) і редакторів його був М. Грушевський.

²⁵ Цегельський Лонгін (1875 — ?) — публіцист і політик, діяч національно-демократичної партії, редактор і видавець «Діла» (1906—1908) й «Свободи» (1907—1908). З 1907 року посол до австрійського парламенту, з 1913 р. — до галицького сейму. Член Загальної української ради. Державний секретар внутрішніх справ ЗУНР (1918—1920). Емігрував до США.

²⁶ Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (22.IV.1880 — 28.XI.1953) — видавець, книгар і публіцист. Протягом 1907—1918 років провадив у Києві справи Української видавничої спілки, НТШ, ЛНВ (Літературно-наукового вісника), газет «Село» (1909—1911) і «Засів» (1911—1912). У 1908—1913 завідував книгарнями НТШ у Києві (на Володимирській вул., 28), Харкові й Катеринославі. 1908 року був посередником у придбанні і до листопада 1913 року — управителем будинку Грушевських на Паньківській, 9, де мешкав за документами Павла Пилиповича Лаврова (ЦДІА УРСР. — Ф. 1235. — Оп. 1, № 43, — Арк. 13—14). Редагував і видавав книжечки у видавництві «Лан» (1909—1914), разом з В. Винниченком і Л. Юркевичем заснував видавництво «Дзвін». Емігрував.

²⁷ Штешенко (псевдонім І. Сердешний) Іван Матвійович (24.VI.1873—30.VII.1918) — громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник. По закінченні історико-філологічного факультету університету св. Володимира (1896) викладав у київських гімназіях. 1897 року заарештований і висланий з Києва, куди повернувся 1907 року. З червня 1917 року генеральний секретар освіти Центральної ради.

²⁸ Кричевський Василь Григорович (19.XII.1872—15.XI.1952, Каракас) — живописець, архітектор і графік.

²⁹ Шмигельський Михайло Єрофійович — доктор медицини, засновник цандерівського механо-терапевтичного інституту й лікарні у Москві, почесний член ради дитячого притулку відомства імператриці Марії, статський радник. Мешкав на Петрівці, 23.

³⁰ Шраг Микола Ілліч (1894—1.II.1970) — економіст, політ. діяч. Син одного з чільних членів Всеукраїнської організації (див. про нього: Наше минуле. — 1919. — № 1—2). Активний діяч Української партії соціалістів-революціонерів. Заступник голови Центральної ради. В еміграції у Відні співробітничав у журналі «Борітеся — поборете!». 1924 року разом з М. Грушевським повернувся на Радянську Україну. Репресований. З 1966 року професор Львівського політехнічного інституту.

^{31–33} «Промінь» — тижневик літератури, науки, мистецтва й громадського життя. Виходив у 1916—1917 роках, перший номер позначено 20 листопада 1916 року. Серед співробітників О. Лотоцький, Л. Абрамович, В. Винниченко, М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Дорошенко, О. Олесь, О. Саліковський, П. Стебницький, П. Тичина, М. Філянський, Г. Чупринка. Адреса редакції — Новослободська, 53, помешк. 11, з другого номера — Поварська, 26, помешк. 7.

³⁴ Стаття М. Грушевського «На свят-вечір» призначалася до № 5—6 за 1 січня 1917 року. Після неї йшла стаття П. Стебницького, в якій було закреслено все, включно із заголовком. Лишився тільки підпис — «П. Смуток».

³⁵ Цитата з твору Т. Шевченка «Не додому вночі йдучи...».

³⁶ Стаття М. Грушевського «Розширення автономії Галичини. Смерть ціс. Франца-Йосифа» з'явилась у 2—4 номері «Променя», позначеному 11 грудня 1916 року.

³⁷ Франц-Йосиф I (18.VIII.1830—21.XI.1916) — імператор Австрії й король Угорщини (з 1848 року).

³⁸ «Всесвітня історія в короткім огляді» — популярна праця М. Грушевського, шість частин якої вийшло в світ у Петрограді — Києві 1917—1918 рр.

³⁹ Балицький Павло Олександрович (7.III.1881 — ?) — історик української книги XIX ст. Викладав у Київському художньому інституті. Репресований.

⁴⁰ «Задруга» — кооперативне товариство видавничої й друкарської справи. Засноване у Москві в грудні 1911 року. Серед фундаторів С. П. Мельгунов, В. І. Пічета, О. К. Дживелегов та ін.

⁴¹ Видавництво братів (Михайла Васильовича й Сергія Васильовича) Сабашнікових було засноване в Москві 1891 року.

⁴² «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці» — популярна праця М. Грушевського. Вийшла 1912 року в друкарні Кульженка з обкладинкою В. Кричевського.

⁴³ Роздольський Осип (1872—1945) — етнограф, філолог-класик. Гімназійний учитель у Коломиї, Перемишлі й Львові. Записав три тисячі народних пісень з мелодіями. Переклав українською мовою «Євтифрона» Платона (1906), німецькою й польською — твори В. Стефаника, С. Васильченка, Лесі Українки.

⁴⁴ «Кобзар» — український музично-драматичний гурток. Містився на Тверській, Піменовській, 5.

⁴⁵ Одарченко Павло Пилипович — голова правління товариства взаємного кредиту в Москві, голова українського комітету, дійсний статський радник. Мешкав на Сівцевому Вражку, 44. Член фінансової комісії Української мирової делегації, що розпочала 23.V.1918 переговори з радянською делегацією, на чолі якої стояли Х. Раковський та Д. Мануїльський.

⁴⁶ Товариство українських поступовців (ТУП) — таємна надпартійна політична й громадська організація. Заснована 1908 р. з ініціативи членів колишньої Української демократично-радикальної партії, до 1917 р. фактично керувала всім українським рухом на Наддніпрянщині, координувала працю «Просвіт», клубів. Органами ТУП були газета «Рада» в Києві й журнал «Украинская жизнь» у Москві. Серед членів ради ТУП можна назвати М. Грушевського, Є. Чикаленка, І. Шрага, С. Єфремова, П. Стебницького.

⁴⁷ Дмитрієв Микола (1867—1908) — полтавський адвокат, громадський діяч. Редагував (спершу разом з Г. Коваленком) популярний часопис «Рідний край» (1905—1907), де вмістив багато статей і заміток, здебільшого з українського шкільництва. Див. про нього статтю М. Северина (Прапор, 1970, № 12).

⁴⁸ Янчук Микола Андрійович (1859—1921) — один з організаторів та довголітній

голова музичної комісії при етнографічному відділі «Товариства прихильників природознавства, антропології та етнографії», фундатор і кустос московського етнографічного музею, фактичний редактор журналу «Этнографическое обозрение». Про нього див.: Український календар, 1984 (Варшава, 1983).

⁴⁹ Калішевський Антон Ієронімович (пом. 1924) — директор бібліотеки Московського університету. 250 книжок його особистої збірки 1933 р. перейшло до Державної центральної книжкової палати.

⁵⁰ Сірополько Степан Онисимович (1872—1959) — педагог і бібліолог. Завідував редакціями московських часописів «Юная Россия» та «Педагогический листок». Присяжний повірений. Мешкав на М. Молчанівці, 8. Дорадник у справах освіти при Генеральному секретаріаті Центральної ради, деякий час товариш міністра народної освіти. Перебував у еміграції в Польщі, згодом у Празі, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1925—1932) і українського товариства прихильників книги (редагував його орган — журнал «Книголюб») і союзу українських журналістів і письменників на чужині. Його життєписи див. у виданнях «Русские ведомости» (М., 1913, Сотрудники, с. 172) та «Календар Просвіти» на 1930 рік (С. 169—172).

⁵² Кістяківський Ігор Олександрович (1876—1941, Париж) — правник-цивіліст, присяжний повірений, викладач московського комерційного інституту. Мешкав на М'ясницькій, 24. Міністр внутрішніх справ Української держави, федераліст. Діяч білої російської еміграції. Дм. Дорошенко писав про нього в пражському часописі «Українська дійсність» (1940, ч. І).

⁵³ Муромцев Сергій Андрійович (1850—1910) — один із засновників і лідерів партії кадетів, доктор римського права, публіцист. З 1877 р. професор Московського університету. У 1879—1892 редагував журнал «Юридический вестник».

⁵⁴ Науменко Володимир Павлович (7.VII.1852—8.VII.1919) — керівник Старої громади, філолог, історик і журналіст. У 1893—1907 рр. редагував журнал «Кієвская старина» і його продовження «Україна». 1918 р. міністр освіти Української держави. Розстріляний кийівською ЧК.

⁵⁵ Василенко Микола Прокопович (2.II.1866—3.X.1935) — історик держави і права, академік УАН (з 1920 р.), другий президент Академії. УРЕ подає іншу дату народження (1.IV.1877), С. Наріжний у своїй монографії про вченого за «Хронікою НТШ» — 2.II.1867. 1866 рік вказала Н. Полонська-Василенко в рукописі «М. П. Василенко: Матеріали до біографії» (Приватна збірка, Київ).

⁵⁶ Дорошенко Дмитро Іванович (8.IV.1882, Вільно — 19.III.1951, Мюнхен) — історик, бібліограф, письменник і громадський діяч. Генерал-губернатор Галичини й Буковини з квітня 1917 р., потім чернігівський губернський комісар, міністр закордонних справ Української держави. Директор Українського наукового інституту в Берліні (1926—1931), перший президент Української академії мистецтв і наук (1945—1951).

⁵⁷ Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (29.VIII.1868—X.1941) — письменниця. Про неї див. статті мою (Українська мова і література в школі, 1989, № 1) та Юрія Хорунжого (Дніпро, 1989, № 3).

⁵⁸ Чикаленко Євген Харлампійович (9.XII.1861—20.VI.1929, Прага) — землевласник і меценат, автор «Розмов про сільське хазяйство» та інших популярних видань. Видавець журналу «Нова громада» й газети «Рада», фундатор Академічного дому у Львові, почесний член львівської «Просвіти». Залишив «Спогади» (ч. 1—3, Львів, 1925—1926) та «Щоденник» (Львів, 1931).

⁵⁹ Прокопович Вячеслав Костянтинович (псевд. С. Волох; 10.VI.1881—7.VI.1942, Бесанкур, бл. Парижа) — громадський і політичний діяч. Бібліотекар кийівського музею, редагував педагогічний місячник «Світло». Член Центральної ради від партії соціалістів-федералістів. Міністр освіти в кабінеті В. Голубовича 1918, голова ради міністрів УНР (Вінниця, з травня 1920, потім 1926—1939), заступник голови Директорії і головного отамана УНР з осідком у Парижі (X.1939—V.1940). У 1925—1939 редагував тижневик «Тризуб» у Парижі. Автор праць із сфрагістики й історії Києва.

⁶⁰ Ніковський Андрій Васильович (1885—1941) — громадський діяч і есеїст. Редактор газет «Рада» (1913—1914) і «Нова рада» (1917—1919) і журналу «Основа» (Одеса, 1915). Член Центральної ради, перший голова Українського національного союзу 1918, міністр закордонних справ УНР (1920). Ув'язнений у справі СВУ. Походив з бідної селянської родини з-під Одеси. Дата смерті — за вказівкою Ю. Меженка.

⁶¹ Милиця Миколаївна Монтенегро (VII.1866, Цетиньє — ?) — дочка кн. Миколая І Петровича Ньегоша Черногорського. 1889-го вийшла заміж за великого князя Петра Миколайовича.

⁶² Никон (Миколай Безсонов, 1868—1919, Одеса) — єпископ Балтський (1906—1909), Кременецький (1909—1913), Єнісейський і Красноярський (з 1913). Як член IV Державної думи виступав за українську школу. Під час світової війни критикував російську політику в Галичині.

⁶³ Смиренко Василь Федорович (1835—17.XII.1915, Київ) — власник цукроварні на Канівщині, меценат, підтримував «Кіевскую старину», «Літературно-науковий вістник», «Раду», Наукове товариство ім. Шевченка. Є. Чикаленко часто згадує його в третьому томі «Спогадів»; разом з Грушевським був виконавцем його заповіту.

⁶⁴ Григорович-Барський Дмитро Миколайович — київський адвокат, захищав М. Бейліса. Голова київської судової палати й київського обласного комітету к.-д. партії, товариш голови виконкому ради об'єднаних громадських організацій. Голова російської секції перекладачів в ООН (до 1960-го).

⁶⁵ Могилянський Михайло Михайлович (1873—1944) — громадський діяч, літературний критик і публіцист, член партії кадетів. Працював у комісії для складання біографічного словника діячів України при ВУАН. Керував нею після арешту С. Єфремова. Вів щоденник.

⁶⁶ Мельгунов Сергій Петрович (25.XII.1879—1956) — російський історик і публіцист, один з керівників партії народних соціалістів. У 1900—1910 рр. співробітничав у газеті «Русские ведомости», у 1913—1923 — один із редакторів журналу «Голос минувшего». З 1923-го перебував у еміграції, брав участь у виданні журналу «Голос минувшего на чужой стороне». Автобіографію див. у виданні «Русские ведомости» (М., 1913).

⁶⁷ Журфікс (фр.) — день тижня, призначений для прийому гостей.

⁶⁸ Розенберг Володимир Олександрович (6.XII.1860, Миколаїв — ?) — з 1886-го один із ближчих співробітників «Русских ведомостей», протягом десяти років провадив внутрішній відділ, уповноважений редакції в Петербурзі (1896—1902), з 1906-го член видавничого товариства, з березня 1907-го — редактор газети.

⁶⁹ Кускова Катерина Дмитрівна (1869—22.XII.1958) — громадська діячка й письменниця. 1905 року заочно обрана членом ЦК к.-д. партії, але від вступу до неї відмовилась. Написала програмний документ економізму — «Кредо» (1899). Активна учасниця буржуазно-ліберального «Союзу визволення». Після революції емігрувала.

⁷⁰ Кримський Агатангел Євтимович (3.I.1871—25.I.1942, Кустанай) — сходознавець, славіст і письменник, академік ВУАН (з 1918).

⁷¹ Бернацький М. В. — фінансист, професор. Підписав колективний лист до газети «Голос Москвы» за припинення гонінь на євреїв (Епоха, К., 1915, 15 марта, № 7, с. 9).

⁷² Лотоцький Олександр Ігнатович (1870—1939, Варшава) — письменник і громадський діяч. Один із фундаторів видавництва «Вік», міністр віроісповідань у другому кабінеті Лизогуба, посол УНР в Царгороді (1919), один із творців української автокефальної церкви, професор Українського університету в Празі, директор Українського наукового інституту у Варшаві. Автор праць з історії церковного права. Автор споминів «Сторінки минулого» (т. 1—3, Варшава, 1932—1934).

⁷³ Стебницький Петро Януарійович (псевд. П. Смуток; 25.XI.1862—14.III.1923) — громадський діяч, публіцист. Головний співробітник російського урядового «Вестника финансов, промышленности и торговли», один із головних діячів петербурзької української громади, комісар у справах України при Тимчасовому уряді, 1918-го сенатор Української держави. Див.: П. Я. Стебницький. [К.]; Слово, 1926.

⁷⁴ Керенський Олександр Федорович (22.IV.1881—11.VI.1970, Нью-Йорк) — російський політичний діяч, прем'єр-міністр Тимчасового уряду.

⁷⁵ Фігнер Віра Миколаївна (25.VI.1852—15.VI.1942, Москва) — революціонерка, член виконкому «Народної волі». Протягом двадцяти років перебувала в одиночному ув'язненні в Шліссельбурзькій фортеці.

⁷⁶ Експозе (фр.) — короткий виклад документу чи коротке повідомлення політичного діяча з питань поточної політики.

⁷⁷ Сторожев Василь Миколайович (1866—1924) — російський археограф, автор праць із соціально-економічної історії Росії XVI—XVII ст. та з історії дворянства.

⁷⁸ Штюрмер Борис Володимирович (1848—20.VIII.1917) — міністр внутрішніх (1915—1916) та іноземних (1916) справ.

⁷⁹ Распутін Григорій Юхимович (Нових, 1864 або 1865 — 17.XII.1916, Петроград) — фаворит Миколи II та його дружини Олександри Федорівни, політичний авантюрист.

⁸⁰ Штейнгель Федір Рудольфович (1870 — ?) — барон, член І Державної думи, голова комітету південно-західного фронту Всеросійського союзу міст, член виконкому ради об'єднаних громадських організацій 1917. Був обраний до президії Українського національного конгресу (19.IV.1917). Генеральний секретар торгівлі й промисловості Центральної ради. Посол Української держави в Берліні.

⁸¹ Левицький Орест Іванович (13.XII.1848—9.V.1922) — історик, правознавець, археограф, письменник, академік УАН (з 1918 р.).

⁸² Єрлич Йоахим (1598 — бл. 1673) — волинський шляхтич, ворог козаччини, автор «Літописця», що охоплює 1520—1573 роки. Збірник «Львовская летопись и Летопись Иоахима Ерлича» Ор. Левицький видав 1914-го.

⁸³ Коваленко Олександр Михайлович (1880 — ?) — інженер-механік на панцернику «Потьомкін», повстання на якому описав у споминах, надрукованих за підписом «О. Коваленко-Журбенко» в «Літературно-науковому віснику» за 1906 рік (січень-квітень). У 1910-х роках був вчителем сина О. Горького Максима. Один із засновників РУП. Доцент Української господарчої академії в Подєбрадах з теоретичної й практичної механіки. 1955 року жив у Швейцарії.

⁸⁴ Ad hominem [argumentum]— лат. — буквально поклик до людини, протилежне до argumentum ad rem — аргументу, заснованому на обставинах справи.

⁸⁵ Полозов (Полоз) Михайло — член ЦК УПСР, Українського військового генерального комітету, Центральної ради та її делегації у Бресті. З 1920 р. член КП(б)У. Нарком фінансів УРСР. Репресований.

⁸⁶ Холодний Григорій Григорович (3.III.1886—17.II.1938) — математик і астроном, професор Київського ІНО, директор Українського інституту наукової мови ВУАН. Ув'язнений у справі СВУ. За відомостями дочки Оксани Григорівни, розстріляний на Соловках.

⁸⁷ Обнінський Віктор Петрович (пом. 1916) — депутат І Державної думи від Калузької губернії, діяч союзу автономістів (спочатку — парламентської фракції). Прибічник українсько-російського єднання на ґрунті свободи самовизначення в російській державі. Про нього див. у споминах О. Лотоцького, а також у восьмому томі «Праць Українського наукового інституту» (Варшава, 1932, спогади А. Топчибаши).

⁸⁸ Се пломбування взагалі проходило в виїмкових обставинах: якимось кличуть мене до телефону, се дентист попереджує мене, щоб я не приходив на призначену годину, бо у них у дворі засів відділ поліції і відстрілюється від міліції (Авт.).

⁸⁹ Заблудівський апостол — про втрату толкового Євангелія 1569 р. М. Грушевський розповів ще в статті «Українські стародруки» 1921 року.

⁹⁰ С. 77—100 написані в Китаєві 14—16.VIII.1924 р. (Авт.)

⁹¹ Абдикація (лат.) — відмова від влади, зречення престолу.

⁹² Бубликов — член Державної думи. Його телеграма від 28.II.1917 р. до залізничників стала першою звісткою про Лютневу революцію, що долетіла до Києва.

⁹³ Шаповал Микита Юхимович (псевд. М. Сріблянський, 1883—1932) — публіцист і поет, видавець журналу «Українська хата», член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР 1918, земельних справ за Директорії, голова Українського громадського комітету в Празі, співосновник і голова Українського соціологічного інституту в Празі.

⁹⁴ Антонович Дмитро Володимирович (Муха, 2.XI.1877, Київ — 12.X.1945, Прага) — мистецтво- й театрознавець, громадський діяч. Один із фундаторів і лідерів РУП (1900—1905) та УСДРП (з 1905 р.). Під час Директорії голова дипломатичної місії до Рима. Ректор Українського вільного університету у Відні й Празі, директор Музею визвольної боротьби в Празі, президент Українського історично-філологічного товариства (1923—1945). Автор «Скороченого курсу історії українського мистецтва» (Прага, 1923) та монографії «Триста років українського театру» (Прага, 1925).

⁹⁵ Ходорович М. — генерал, начальник Київського військового округу. За оцінкою Дм. Дорошенка, «сам родом українець, прихильно ставився до українського військового руху» (Історія України 1917—1923 рр. Том I. — Ужгород, 1932. — С. 349).

⁹⁶ Оберучев Костянтин Михайлович (1865—IX.1929) — військовий та політичний

діяч, есер. Закінчив артилерійську академію. Начальник київського артилерійського полігону (1905 р. подав у відставку). 1911 р. ішов у справі військової с.-р. організації, — київський воєнно-окружний суд його виправдав. 1914-го позбавлений мундиру (Кіевская мысль, 1914, 24 июня, № 171, с. 3). Начальник КВО після М. Ходоровича. Залишив спогади «В дни революции» (Нью-Йорк, 1919), «Воспоминания в двух частях» (Нью-Йорк, 1930).

⁹⁷ Крижанівський Федір Іванович — товариш голови Малої ради, український трудовик.

⁹⁸ Страдомський Микола Федорович (1867 — ?) — лікар, доктор медицини (1895). Закінчив Колегію Павла Галагана (1886) та медичний факультет університету св. Володимира (1893). Член об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Шевченкові в Києві. Голова виконкому ради об'єднаних громадських організацій. Мешкав по вул. Левашовській, 33.

⁹⁹ Незлобін Павло Іванович (бл. 1884 — ?) — гласний київської міської думи, друкар-складач, член ревізійної комісії робітничого кооперативу «Жизнь», голова виконкому Ради робітничих депутатів, приєднався до есерів. Мешкав на вул. Нестерівській, 3, кв. 10.

¹⁰⁰ Василенко Костянтин Прокопович (2.IV.1877—1941) — публіцист, меншовик. Закінчив юридичний факультет університету св. Володимира. Постійний співробітник, завідуючий відділом міжнародної політики й помічник редактора «Кіевской мысли» (IX.1908—1.XII.1918). Ішов по процесу київського обласного центру дій (1924). Діловод центральної амбулаторії при центральній лікарні поправно-трудоустанов м. Києва (1.IX.1925—29.VII.1929), відповідальний рахівник колгоспу ім. Сталіна с. Заїмки Кежемського району (1.IV.1930—15.VIII.1931), рахівник енісейської міжрайонної контори «Союзм'ясо» (1931—1932), з 1.VIII.1933 р. головбух бучанських цегелень, 1937-го арештований у Вінниці. Докладніше див.: Деятели революционного движения в России, том V, вып. II.

¹⁰¹ Рафес М. Г. (1883 — ?) — член ЦК Бунду на Україні (1917—1919), член Малої ради, секретар для справ національних меншин, потім генеральний контролер. З 1919-го член КП(б)У. За фахом перукар.

¹⁰² Зарубін Олександр Миколайович (бл. 1881 — поч. 1920, Ростов) — асистент фізико-математичного факультету університету св. Володимира, есер, гласний київської міської думи, член Малої ради, генеральний секретар пошт і телеграфів УНР, потім секретар великоруських справ. Мешкав на вул. Караваївській, 35. Його некролог написав В. Садовський (Громадське слово, 1920, 15 травня, № 6, с. 2).

¹⁰³ Порш Микола Володимирович (1879—1944) — громадський діяч. Член українського гімназичного гуртка в Лубнах (заснованого бл. 1896), РУП та ЦК УСДРП, Малої ради. Секретар військових справ Центральної ради, посол УНР у Німеччині (1919—1920).

¹⁰⁴ Черкунов (Цвіркунов) Микола Трохимович (4.VI.1844—10.VII.1905, Петербург) — з 1870 р. до кінця життя викладав географію в Київській Першій гімназії. Зібрав велику (понад 3100 предметів) колекцію зразків флори, фауни, окремих предметів, характерних для різних країн світу. Про нього див.: Столетие Киевской Первой гимназии, том I. (К., 1911).

¹⁰⁵ Хомик /Артим (1881—1921) — галицько-український письменник, гімназійний вчитель, 1914—1919 перебував на Наддніпрянщині, співробітник київської газети «Відродження».

¹⁰⁶ Мар'яненко Іван Олександрович (справжнє прізвище Петлішенко, 28.V.1878—4.XI.1962) — актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944 р.).

¹⁰⁷ Мицюк Олександр Корнілович (9.VI.1883—30.XII.1943, Прага) — економіст і соціолог, член УПСР, міністр внутрішніх справ УНР, професор Української господарчої академії в Подєбрадах та Українського університету в Празі. Автор праць «Українські хлопомани» (Чернівці, 1933) та ін.

¹⁰⁸ Суковкін Михайло Акинфійович — київський віце-губернатор, земський діяч, київський губернський комісар Тимчасового уряду з 6.III.1917 р.

¹⁰⁹ Стасюк Микола Матвійович — член Малої ради, генеральний секретар продовольчих справ, голова «Селянської спілки». Син урядовця на Катеринославщині, вчився в гірничому інституті в Петербурзі.

¹¹⁰ Ушинський Костянтин Дмитрович (19.II.1823—21.XII.1870, Одеса) — російський педагог-демократ. Був одружений з Надією Семенівною Дорошенко. Останні місяці життя мешкав у Києві на Тарасівській вулиці.

¹¹¹ Син Ушинського був психічно хворий, він, як я потім довідався, був уміщений у д-ра Гамалія, що наймав нашу садибу на Паньківській вул. № 7. (Авт.).

¹¹² Пожарський В. — член губернської земської управи Київщини (1917), член Центральної ради від кооперативних організацій України.

¹¹³ Сербиненко Андрій — член виконавчого губернського комітету Київщини, обраного на надзвичайних губернських земських зборах (III.1917). Член губернської земської управи. Член Центральної ради від «Селянської спілки».

¹¹⁴ Сніжний Т. — член губернської земської управи.

¹¹⁵ Королів (Корольов) Василь (псевд. Старий, 17.II.1879—11.XII.1941) — громадський діяч, письменник і видавець, ветеринарний лікар, один із фундаторів і директор видавництва «Час», редактор журналу «Книгар» (1917—1919; спогади про його видання див. у журналі «Українська книга», 1937, ч. 2). Чоловік письменниці Наталени Королевої.

¹¹⁶ Синицький Максим Стратонович (1882—1922) — правник, фундатор і керманіч Українського клубу та видавництва «Час» у Києві. Член виконавчого губернського комітету Київщини. Завідував конторою «Громадської думки» (1906). Мешкав на вул. Володимирській, 39.

¹¹⁷ Щітківський Іван Іванович — гласний київської міської думи, заступник голови, а з 1911 р. голова об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Шевченкові в Києві. Співробітник комісії старого Києва й Правобережжя ВУАН. Мешкав на вул. Кудрявській, 4.

¹¹⁸ Понятенкова — дружина українського журналіста й громадського діяча Прокопа Понятенка (1880 — ?), члена петербурзької соціал-демократичної групи, що видавала місячник «Вільна Україна» (1906), керівника контори газети «Рада», українського консула в Катеринодарі 1918 р., секретаря делегації УНР у Варшаві (1919—1920).

¹¹⁹ Ось як я потім записав свої промови 19 березня для преси (Н.[ова] рада, ч. 1) [«Україна вступає як свободний член в свободну спілку народів Російської Федеративної Республіки. Минули часи, коли приходилося робити великі труди для якоїсь полекші від тої неволі, в яку узято наш край. Тепер можемо самі становити о собі, будувати нашу вільну, автономну Україну. Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого Генія нашого слова, великого пророка нашого визволення присягнім в сю велику хвилю всі, як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України»] (Авт.).

¹²⁰ Веселовський Сергій Федорович — викладач Київського політехнічного інституту, член київського комітету українських соціал-демократів, товариш голови Малої ради, генеральний секретар праці. Син священика з Поділля.

¹²¹ Ткаченко М. С. (пом. I.1920) — член Малої ради й ЦК УСДРП, юрист, один з організаторів УКП.

*Піготовка тексту й примітки
кандидата філологічних наук
Сергія БІЛОКОНЯ*